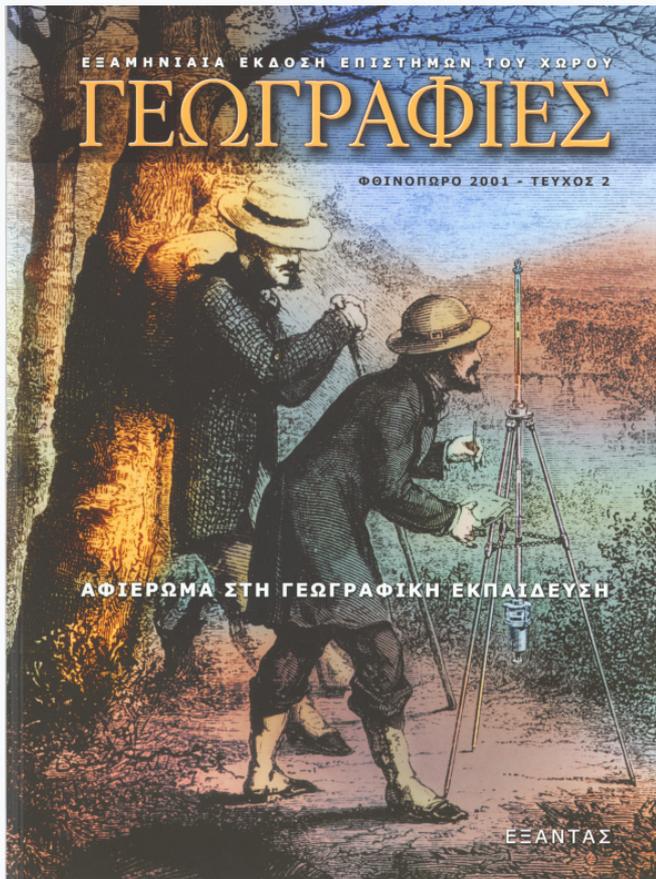

Γεωγραφίες

Αρ. 2 (2001)

Γεωγραφίες, Τεύχος 2, 2001

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

-

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ: «ΧΩΡΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ»

Ελένη Ανδρικοπούλου*

Εισαγωγή

Η έρευνα με τίτλο «Χωρικές επιπτώσεις των ευρωπαϊκών πολιτικών» ανατέθηκε από το ΥΠΕΧΩΔΕ το 1996, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου προγράμματος ερευνών και μελετών της Διεύθυνσης Χωροταξίας, σε ερευνητική ομάδα με επιστημονικό υπεύθυνο τον Γρηγόρη Καυκαλά, Καθηγητή ΑΠΘ, και συντονίστρια την Ελένη Ανδρικοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΑΠΘ. Το ευρύτερο πρόγραμμα του ΥΠΕΧΩΔΕ περιλάμβανε επίσης μελέτες των χωρικών επιπτώσεων των ευρωπαϊκών πολιτικών και προγραμμάτων στις δώδεκα περιφέρειες της χώρας (εκτός Αττικής) καθώς επίσης και έρευνες για τις χωρικές επιπτώσεις επιμέρους τομεακών πολιτικών σε εθνικό επίπεδο. Η συνολική αυτή προσπάθεια εξελίχθηκε στη συνέχεια, μετά την ψήφιση του νόμου για το «Χωροταξικό σχεδιασμό και την αειφόρο ανάπτυξη» της χώρας (Ν. 2742/1999), με την ανάθεση της σύνταξης του γενικού πλαισίου για το χωροταξικό σχεδιασμό και την

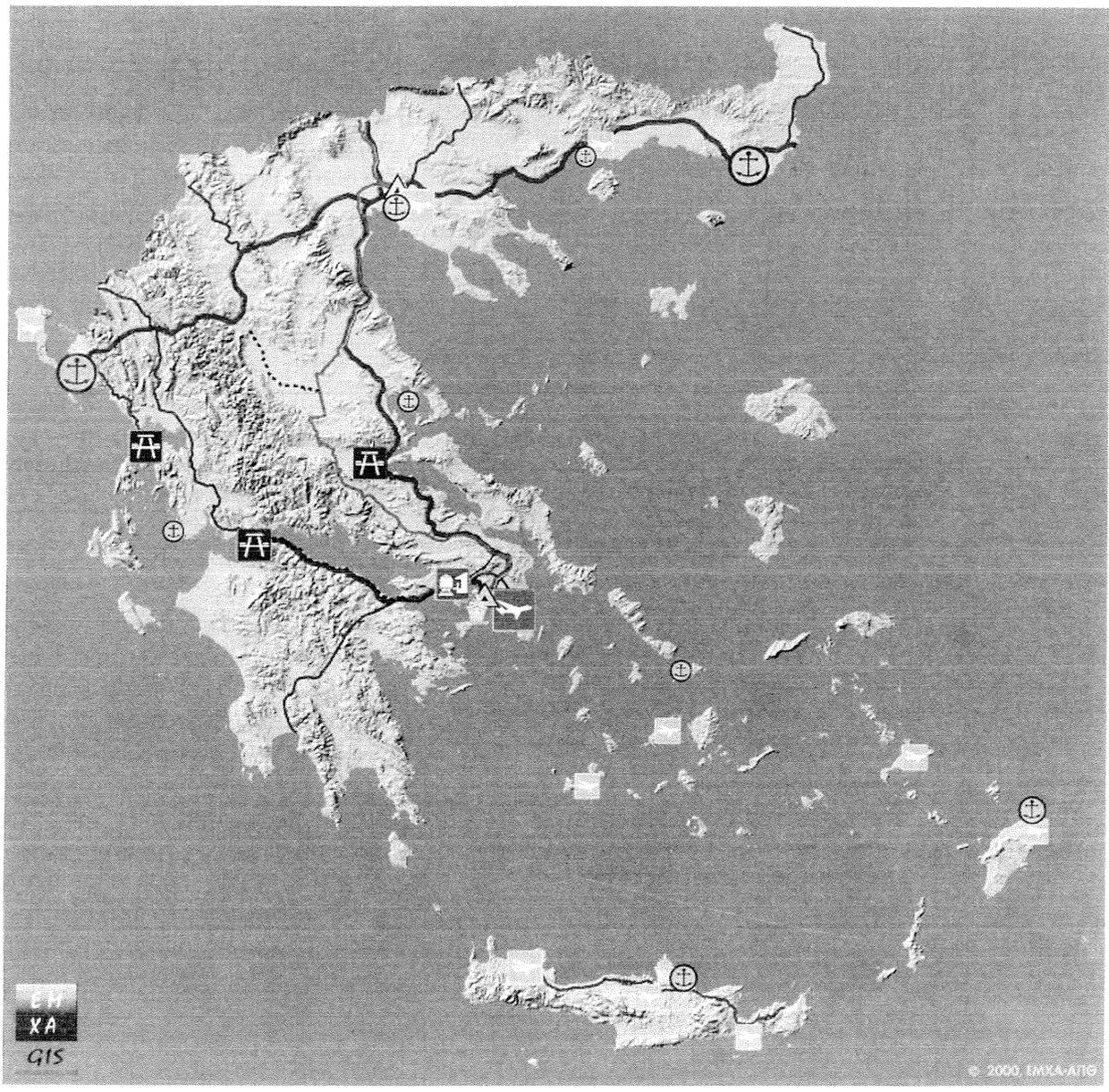
αειφόρο ανάπτυξη σε εθνικό επίπεδο καθώς και χωροταξικών σχεδίων για δώδεκα περιφέρειες της χώρας.

Τα αποτελέσματα της έρευνας παρουσιάστηκαν στο βιβλίο των Γ. Καυκαλά και Ε. Ανδρικοπούλου (2000), *Χωρικές επιπτώσεις των ευρωπαϊκών πολιτικών*, Θεσσαλονίκη: ΥΠΕΧΩΔΕ / ΑΠΘ.

1. Τα πεδία των ευρωπαϊκών πολιτικών

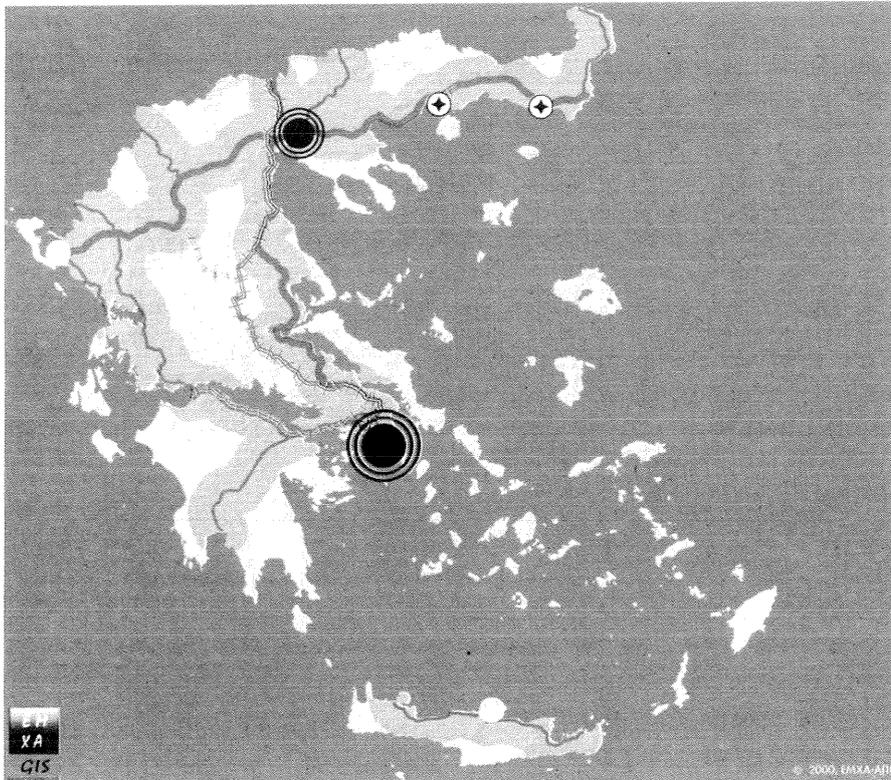
Η έρευνα ξεκίνησε με τον εντοπισμό των ευρωπαϊκών πολιτικών και του χαρακτήρα τους από την άποψη των χωρικών επιπτώσεων. Η ανάλυση αυτή οδήγησε στην καταγραφή και επιλογή των πολιτικών, καθώς και στη διαμόρφωση ενός κοινού πλαισίου για την ανάλυσή τους. Βασικές πηγές είναι οι διαδοχικές Συνθήκες που θεμελιώνουν την Ευρωπαϊκή Κοινότητα και την Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά και οι χρηματοδοτήσεις που προβλέπονται ανά κατηγορία πολιτικής στον κοινοτικό προϋπολογισμό (διάρθρωση δαπανών). Οι κοινοτικές πολιτικές που

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, ΑΠΘ, e-mail: andrikop@estia.arch.auth.gr.

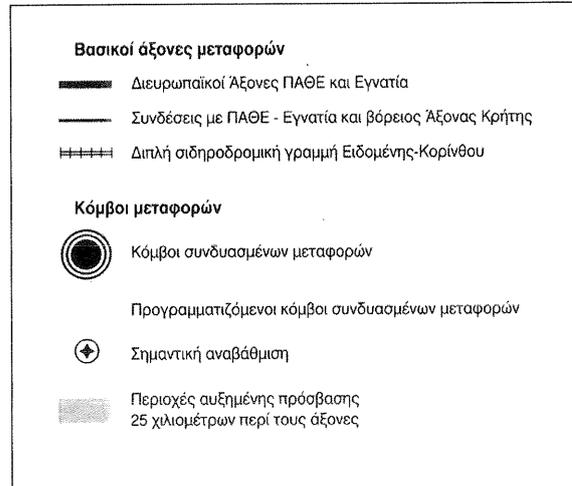

Χάρτης 1.
Μεταφορές.
Χωροθέτηση έργων
εθνικού επιπέδου

<p>Οδικοί άξονες</p> <p>— Διευρωπαϊκά δίκτυα: Αξονας Πάτρα - Αθήνα - Θεσσαλονίκη και Εγνατία οδός</p> <p>— Έργα σε οδούς πρόσβασης στους μεγάλους οδικούς άξονες, Βόρειος άξονας Κρήτης</p> <p> Ζεύξη Ρίου - Αντιρρίου, Μαλλιακού και Ακτίου-Πρέβεζας</p> <p>Σιδηροδρομικό δίκτυο</p> <p>— Διευρωπαϊκό δίκτυο σιδηροδρομικών, γραμμή Αθηνών-Θεσ/νίκης</p> <p>— Κατασκευή νέων γραμμών</p> <p>— — — — — Εκσυγχρονισμός γραμμής Κορίνθου - Πατρών και διαπλάτυνση σιδ. γραμμής Παλαιοφασάλου-Καλαμτάκας</p> <p> Σιδηροδρομικό συγκρότημα Θριασίου</p> <p> Μετρό Αθήνας και Θεσσαλονίκης</p>	<p>Αεροδρόμια</p> <p> Αεροδρόμιο Σπιάτων</p> <p> 2 - 5 Έργα σε υπάρχοντα αεροδρόμια (κόστος σε δια. δραχμές)</p> <p> > 5</p> <p>Λιμάνια</p> <p>Ανάπτυξη συνδυασμένων μεταφορών (Ηγουμενίτσα, Ηράκλειο, Πειραιάς)</p> <p> 2 - 5 Έργα σε υπάρχοντα λιμάνια</p> <p> 5 - 10</p> <p> > 10 (κόστος σε δια. δραχμές)</p>
---	---

Χάρτης 2.
Μεταφορές. Χωρικές
επιπτώσεις

έχουν σημαντικές χωρικές επιπτώσεις και εξετάστηκαν αναλυτικά είναι οι εξής:

α) Η διαρθρωτική περιφερειακή πολιτική

Χρηματοδοτείται από τα διαρθρωτικά Ταμεία (ΕΤΠΑ, ΕΚΤ, ΕΓΤΠΕ - Τμήμα Προσανατολισμού, ΧΜΠΑ) και το Ταμείο Συνοχής. Εφαρμόζε-

ται μέσω των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης και των Επιχειρησιακών Προγραμμάτων, των Κοινοτικών Προτοβουλιών, πιλοτικών προγραμμάτων και καινοτόμων ενεργειών (μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και δράσεις για τη χωροταξία), ενώ δεν λείπουν και τα μεμονωμένα επενδυτικά έργα, ιδίως στους τομείς των μεταφορών και του περιβάλλοντος (Ταμείο Συνοχής).

β) Η πολιτική μεταφορών

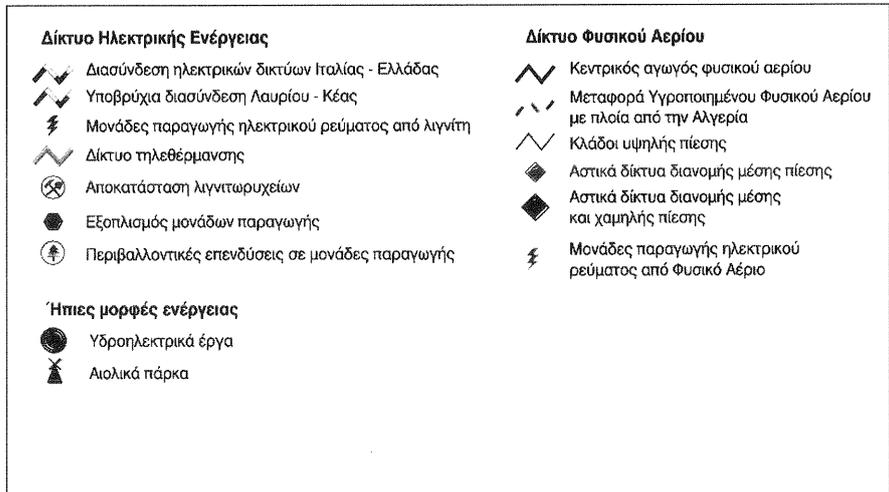
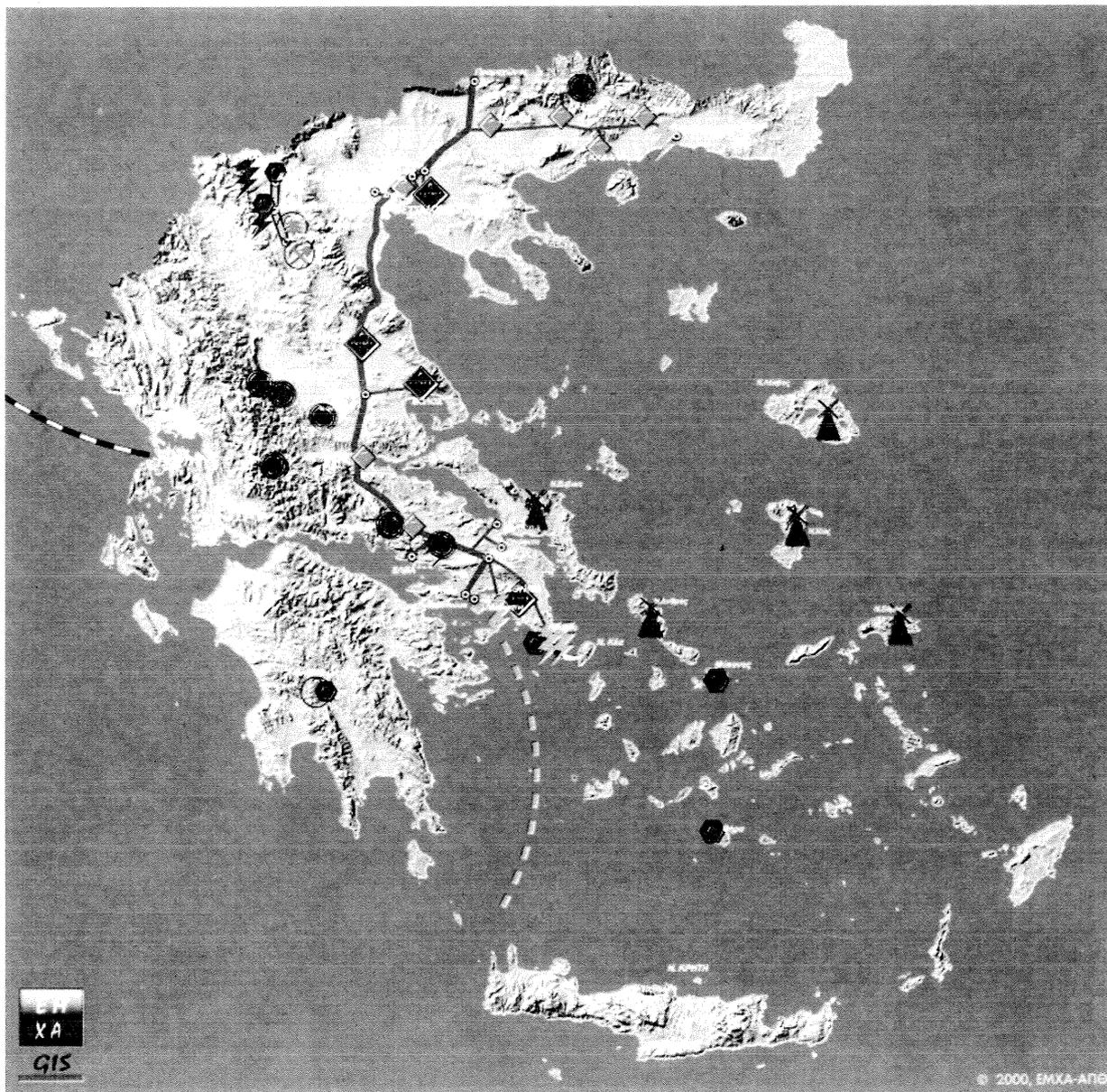
Έχει δύο σκέλη: την κοινή πολιτική μεταφορών, που αφορά μόνο σε θεσμικές ρυθμίσεις, και τα διευρωπαϊκά δίκτυα μεταφορών, που αποσκοπούν στην ενοποίηση του ευρωπαϊκού χώρου (έχουν ελάχιστη κοινοτική χρηματοδότηση). Στην Ελλάδα, στα πλαίσια της διαρθρωτικής περιφερειακής πολιτικής (δηλ. μέσω των ΚΠΣ), συγχρηματοδοτούνται από το ΕΤΠΑ και το Ταμείο Συνοχής οι υποδομές και τα δίκτυα μεταφορών, μεταξύ των οποίων και των διευρωπαϊκών δικτύων.

γ) Η ενεργειακή πολιτική

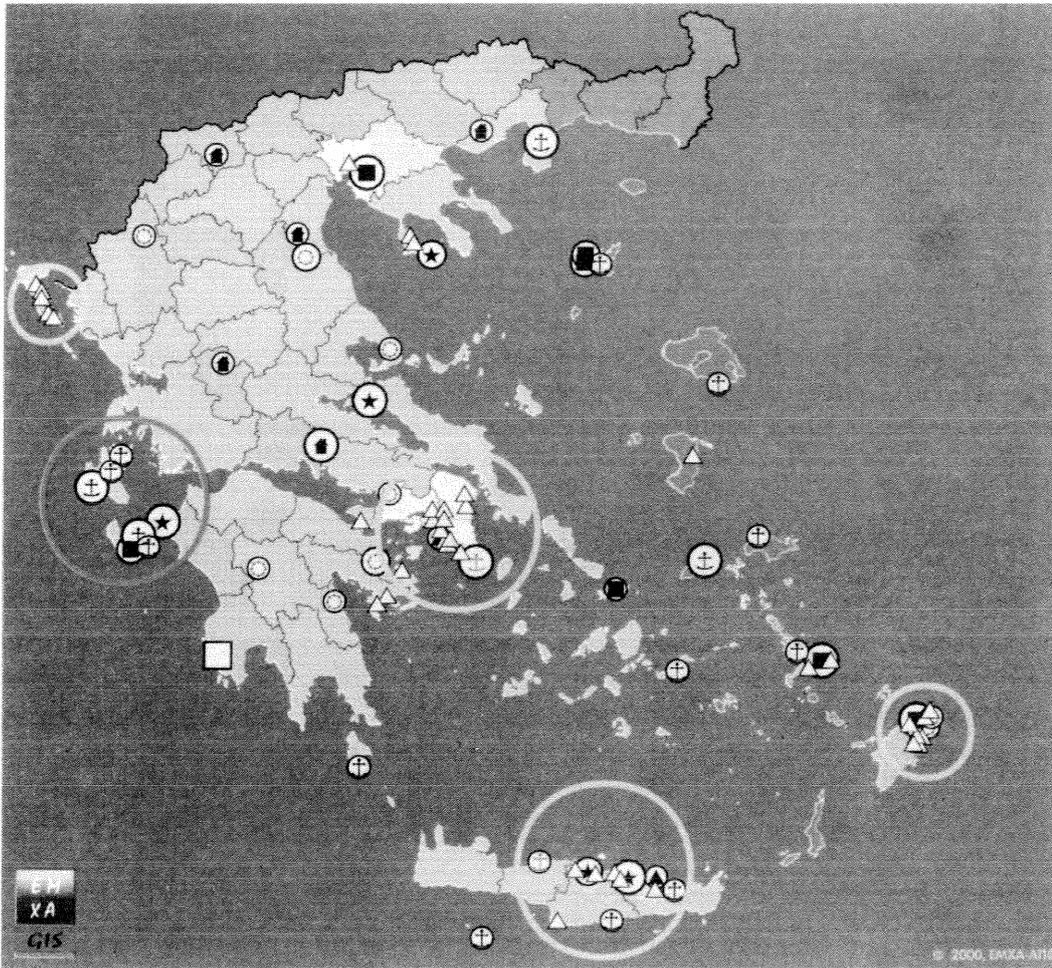
Αφορά κυρίως σε θεσμικές ρυθμίσεις (αν και στα πλαίσια της Ευρατόμ και της ΕΚΑΧ περιλαμβάνει και κάποιες χρηματοδοτήσεις), ενώ στα πλαίσια των διευρωπαϊκών δικτύων προωθούνται διευρωπαϊκά δίκτυα ηλεκτρικής ενέργειας και φυσικού αερίου. Στην Ελλάδα, μέσω των ΚΠΣ, συγχρηματοδοτούνται η παραγωγή και διανομή ηλεκτρικής ενέργειας, το δίκτυο φυσικού αερίου και οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας.

δ) Η αγροτική πολιτική

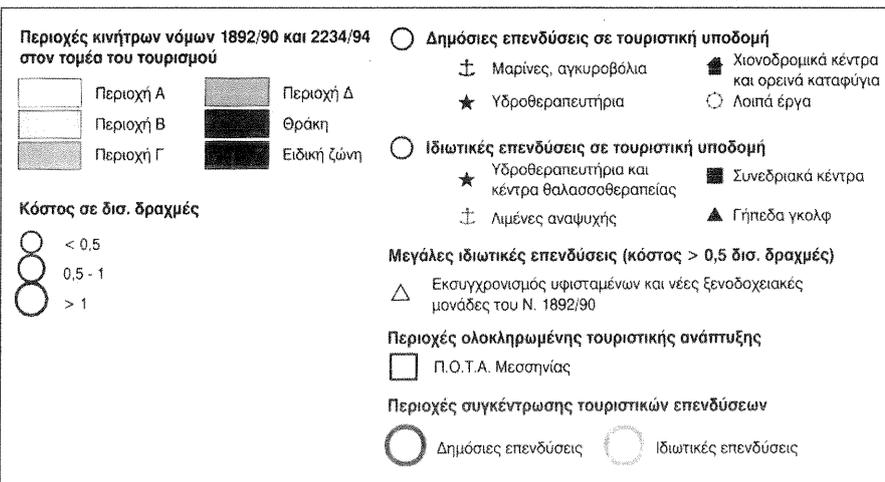
Έχει δύο βασικά μέρη: την Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ), που περιλαμβάνει θεσμικές ρυθμίσεις στους τομείς της γεωργίας και αλιείας και χρηματοδοτείται από το ΕΓΤΠΕ - Τμήμα Εγγυήσεων (απορροφά το μεγαλύτερο μερίδιο των δαπανών του κοινοτικού προϋπολογισμού), και τη διαρθρωτική πολιτική αγροτικής ανάπτυξης, που χρηματοδοτείται από διαρθρωτικούς πόρους, το ΕΓΤΠΕ - Τμήμα Προσανατολισμού, στα πλαίσια της περιφερειακής πολιτικής.

Χάρτης 3.
Ενέργεια.
Χωροθέτηση έργων
εθνικού επιπέδου

Χάρτης 4.
Τουρισμός. Χωροθέτηση έργων και επιπτώσεις

χειρήσεων μέσω των εθνικών καθεστώτων ενισχύσεων συναρτάται με τις ευρωπαϊκές πολιτικές για τη βιομηχανία και τις επιχειρήσεις.

στ) Η περιβαλλοντική πολιτική

Αφορά κυρίως σε θεσμικές ρυθμίσεις και μόνο ένα μικρό μέρος του κοινοτικού προϋπολογισμού προβλέπει δαπάνες στον τομέα του περιβάλλοντος. Η κύρια κοινοτική χρηματοδότηση στον τομέα του περιβάλλοντος προέρχεται από διαρθρωτικούς πόρους, και συγκεκριμένα από το Ταμείο Συνοχής και τα άλλα διαρθρωτικά ταμεία στα πλαίσια της διαρθρωτικής περιφερειακής πολιτικής.

ε) Η πολιτική ανταγωνισμού και κρατικών ενισχύσεων

Αφορά σε θεσμικές ρυθμίσεις, οι οποίες επιτρέπουν στα κράτη-μέλη να ασκούν εθνικές πολιτικές στήρι-

ξης των επιχειρήσεων, κατ' εξαίρεση των κανόνων ανταγωνισμού, και να παρέχουν κρατικές ενισχύσεις τριών τύπων: περιφερειακές, κλαδικές και οριζόντιες ενισχύσεις. Η δυνατότητα χρηματοδοτικής στήριξης των επι-

2. Η διερεύνηση των χωρικών επιπτώσεων σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο

α) Σε ευρωπαϊκό επίπεδο

Το κύριο ερώτημα που τίθεται στο επίπεδο της Ε.Ε. είναι αν οι κοινοτικές πολιτικές συνεισφέρουν πράγματι στην επίτευξη της συνοχής και στη μείωση των ανισοτήτων ή επιτρέπουν να υπάρξουν αντίρροπες δυνάμεις που αυξάνουν το χάσμα μεταξύ των περιφερειών της Ευρώπης συγκεντρώνοντας την ανάπτυξη στις ήδη αναπτυγμένες περιοχές. Η διερεύνηση των χωρικών επιπτώσεων της περιφερειακής πολιτικής της Ε.Ε. και των άλλων κοινοτικών πολιτικών αφορά κυρίως στην κατανομή των χρηματοδοτήσεων στα κράτη-μέλη.

β) Σε εθνικό επίπεδο

Για την Ελλάδα το κρίσιμο ερώτημα που τίθεται είναι η συμπληρωματικότητα της εφαρμογής του ΚΠΣ και των λοιπών κοινοτικών πολιτικών. Η διερεύνηση των χωρικών επιπτώσεων αφορά τόσο στην κατανομή των πόρων μεταξύ των περιφερειών, όσο και κυρίως στις χωροθετήσεις των σημαντικότερων έργων εθνικού επιπέδου και το χωροταξικό σχεδιασμό.

Σε εθνικό επίπεδο εμφανίζονται δύο διαπλοκές: α) μεταξύ ευρωπαϊκής και εθνικής πολιτικής: οι εθνικές πολιτικές έχουν ενσωματωμένες τις ευρωπαϊκές διαστάσεις, εφόσον υπάρχει ένα τμήμα κοινό (η ευρωπαϊκή νομοθεσία έχει ενσωματωθεί στην εθνική νομοθεσία), και β) μεταξύ κοινοτικής περιφερειακής πολιτικής και λοιπών κοινοτικών πολιτικών: οι χωρικές επιπτώσεις της πρώτης μέσω των ΚΠΣ συναρτώνται με τις χωρικές επιπτώσεις των άλλων πολιτικών.

Ειδικότερα, ο μηχανισμός μέσα από τον οποίο φτάνουν οι χωρικές επιπτώσεις της περιφερειακής πολιτικής σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο είναι τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης (ΚΠΣ), τα οποία υλοποιούν εθνικές προτεραιότητες και στρατηγικές επιλογές. Παράλληλα με τα ΚΠΣ, εφαρμόζονται σε εθνικό ή άλλο κατώτερο επίπεδο οι κοινοτικές πρωτοβουλίες και οι καινοτόμες ενέργειες που χρηματοδοτούνται από τα διαρθρωτικά Ταμεία και αποφασίζονται με πρωτοβουλία της Επιτροπής. Σε χώρες όπως η Ελλάδα, που καλύπτονται εξ ολοκλήρου από το στόχο 1, τα ΚΠΣ αποτελούν εθνικά αναπτυξιακά προγράμματα και περιέχουν σημαντικές επιμέρους πολιτικές που έχουν ισχυρές διαπλοκές με αντίστοιχες κοινοτικές πολιτικές (αγροτική πολιτική, μεταφορές, έρευνα και τεχνολογία κ.λπ.).

3. Η ανάλυση και παρουσίαση των χωρικών επιπτώσεων ανά πεδίο πολιτικής

Η ανάλυση των χωρικών επιπτώσεων ξεκίνησε από την παρουσίαση των στόχων και του περιεχομένου της *διαρθρωτικής περιφερειακής πολιτικής*. Στα πλαίσια της διερεύνησης των χωρικών επιπτώσεων της πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο εξετάστηκαν: οι υπάρχουσες περιφερειακές ανισότητες, η συγκέντρωση των πόρων στις περιφέρειες με τα μεγαλύτερα προβλήματα ανάπτυξης, η κατανομή των διαρθρωτικών ενισχύσεων στα κράτη-μέλη και στις περιφέρειες, καθώς και η επιρροή των κοινοτικών πρωτοβουλιών και των καινοτόμων ενεργειών. Σε εθνικό επίπεδο, η ανάλυση επικεντρώθηκε αφενός στην περιφερειακή κατανομή

των πόρων του περιφερειακού σχεδίου 1994-1999 στις κατηγορίες της τεχνικής, παραγωγικής, κοινωνικής και περιβαλλοντικής υποδομής (με βάση μελέτη του ΚΕΠΕ αξιολόγησης των ΠΕΠ του ΚΠΣ 1994-1999), και αφετέρου στις χωρικές επιπτώσεις του συνόλου των Α' και Β' ΚΠΣ, και συγκεκριμένα στην περιφερειακή κατανομή των πόρων σε βασικές κατηγορίες παρεμβάσεων (με βάση στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από τις μελέτες των χωρικών επιπτώσεων των ευρωπαϊκών πολιτικών στις 12 περιφέρειες της χώρας - εκτός Αττικής).

Η ανάλυση αυτή είναι κατά κάποιον τρόπο εισαγωγική, διότι λόγω της διαπλοκής περιφερειακής και λοιπών κοινοτικών πολιτικών η αναλυτική διερεύνηση των χωρικών επιπτώσεων των Α' και Β' ΚΠΣ επιχειρήθηκε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ανά βασικό πεδίο πολιτικής.

Η ανάλυση και παρουσίαση των χωρικών επιπτώσεων των λοιπών πολιτικών (*μεταφορών ενέργειας, αγροτική, ανταγωνισμού-βιομηχανίας και τουρισμού, περιβάλλοντος*) ακολούθησε ένα ενιαίο πλαίσιο, μια κοινή δομή παρουσίασης (δέκα σημείων) για όλα τα πεδία πολιτικής. Τα αποτελέσματα αυτής της ανάλυσης έδωσαν μια συνολική, σύνθετη και πολύμορφη εικόνα για τις χωρικές επιπτώσεις ανά πεδίο πολιτικής σε ευρωπαϊκό και ιδίως σε εθνικό επίπεδο. Θα προσπαθήσουμε να συνοψίσουμε στη συνέχεια ορισμένα γενικά συμπεράσματα, ακολουθώντας την κοινή δομή παρουσίασης των πολιτικών.

α) Παρουσίαση των ευρωπαϊκών πολιτικών που εντάσσονται σε κάθε πεδίο

Υπάρχουν συχνά περισσότερες από μία πολιτικές που εμπλέκονται ανά

πεδίο πολιτικής (π.χ. στο πεδίο της αγροτικής πολιτικής εντάσσεται η κοινή αγροτική πολιτική και η διαρθρωτική πολιτική αγροτικής ανάπτυξης, ή στο πεδίο της πολιτικής ανταγωνισμού-κρατικών ενισχύσεων η πολιτική για τη βιομηχανία, η πολιτική για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, η πολιτική ανταγωνισμού, οι επιτρεπόμενες κρατικές ενισχύσεις), η κάθε μια από τις οποίες έχει τις δικές της απαιτήσεις και προδιαγραφές.

β) Χωρικές επιπτώσεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, μεταξύ των πολιτικών και των πεδίων πολιτικής εμφανίζονται συχνά αντικρουόμενες χωρικές επιπτώσεις. Αυτό είναι ιδιαίτερα έντονο μεταξύ των ισχυρά χρηματοδοτούμενων πολιτικών, της κοινής αγροτικής πολιτικής (ΚΑΠ) και της διαρθρωτικής πολιτικής (π.χ. μεταξύ των χωρών που ωφελούνται περισσότερο από την ΚΑΠ είναι η Γαλλία και η Δανία, ενώ από τις χώρες συνοχής η Πορτογαλία έχει καθαρή ζημία), αλλά ισχύει εξίσου και για τις άλλες πολιτικές (η πολιτική ανταγωνισμού π.χ. επιτρέπει κρατικές ενισχύσεις στη βιομηχανία στα πλαίσια των εθνικών περιφερειακών πολιτικών, ρύθμιση από την οποία επωφελούνται όλες οι χώρες).

γ) Μέγεθος χρηματοδότησης και φυσικό αντικείμενο στην Ελλάδα

Η χρηματοδότηση των πολιτικών σε εθνικό επίπεδο προέρχεται από τα τομεακά και περιφερειακά επιχειρησιακά προγράμματα που έχουν ενταχθεί στα Α' και Β' ΚΠΣ (πληρωμές του Α' ΚΠΣ 1989-1993 και δεσμεύσεις του Β' ΚΠΣ 1994-1999), καθώς και στα έργα του Ταμείου Συνοχής και των σχετικών κοινοτι-

κών πρωτοβουλιών (των αντίστοιχων περιόδων). Εξαιρέση αποτελεί το πεδίο της αγροτικής πολιτικής όπου το ύψος των πόρων της ΚΑΠ (εισοδηματικές ενισχύσεις και μέτρα προστασίας - Τμήμα Εγγυήσεων ΕΓΤΠΕ) ανέρχονται στην Ελλάδα στο 70% περίπου των συνολικών κοινοτικών πόρων και αποτελούν του 40-45% του συνολικού αγροτικού προϊόντος της χώρας.

δ) Χωροθέτηση έργων και περιοχές εφαρμογής

Για κάθε πολιτική εντοπίστηκαν τα έργα εθνικού επιπέδου (π.χ. για την πολιτική μεταφορών, τα διευρωπαϊκά δίκτυα μεταφορών και οι σημαντικότερες παρεμβάσεις σε λιμάνια, αεροδρόμια κ.λπ.) ή ανάλογα οι περιοχές εφαρμογής της πολιτικής (π.χ. για τη βιομηχανία, οι περιοχές κινήτρων των αναπτυξιακών νόμων ή οι φθίνουσες βιομηχανικές περιοχές). Η αποτύπωση της πληροφορίας σε χάρτες έδειξε το «χωροταξικό σχέδιο» που απεικονίζει το αποτέλεσμα του σχεδιασμού κάθε πολιτικής σε εθνικό επίπεδο.

ε) Συνέργια με άλλες ευρωπαϊκές και εθνικές πολιτικές, και στ) Μελλοντικές τάσεις (Agenda 2000 και Ευρωπαϊκό Σχέδιο Χωρικής Ανάπτυξης)

Ένα σημαντικό τμήμα της έρευνας αφιερώθηκε στη διερεύνηση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των εθνικών και των κοινοτικών πολιτικών σε ευρωπαϊκό, εθνικό και περιφερειακό επίπεδο πολιτικών (της συνέργιας κάθε πολιτικής με τις άλλες πολιτικές), καθώς και στη διερεύνηση των μελλοντικών τάσεων όπως παρουσιάζονται από τις σχετικές αναλύσεις των πολιτικών που

έγιναν στα πλαίσια της Ατζέντα 2000 και του Ευρωπαϊκού Σχεδίου Χωρικής Ανάπτυξης (ΕΣΧΑ).¹

ζ) Χωρικές επιπτώσεις σε εθνικό επίπεδο

Οι χωρικές επιπτώσεις σε εθνικό επίπεδο κάθε πεδίου πολιτικής αναλύθηκαν ως προς τρεις συνιστώσες:

1. *Αναπτυξιακή συνιστώσα* (ισότητα πρόσβασης στις παραγόμενες υποδομές, στην καινοτομία και τις γνώσεις). Η αναπτυξιακή συνιστώσα αναφέρεται στον έλεγχο του κατά πόσο εξασφαλίζεται ισότητα πρόσβασης στις νέες παραγόμενες υποδομές καθώς και στην καινοτομία και τις γνώσεις που συνδέονται με τη συγκεκριμένη πολιτική.

2. *Χωρική συνιστώσα* (ισορροπία του συστήματος οικισμών και οργάνωση του αγροτικού χώρου και της υπαίθρου). Η χωρική συνιστώσα αναφέρεται στον έλεγχο του κατά πόσο το συγκεκριμένο πεδίο πολιτικής συνεισφέρει στην ισορροπία του δικτύου των οικισμών και στην οργάνωση του αγροτικού χώρου και της υπαίθρου.

3. *Περιβαλλοντική συνιστώσα* (διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος και προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς). Η περιβαλλοντική συνιστώσα αναφέρεται στον έλεγχο του κατά πόσο εξασφαλίζεται η διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος και η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Οι χωρικές επιπτώσεις αποτυπώθηκαν σε σειρά χαρτών, στους οποίους συνοψίζονται τα συμπεράσματα και των τριών συνιστωσών.

1. Το Ευρωπαϊκό Σχέδιο Χωρικής Ανάπτυξης εγκρίθηκε από το Άτυπο Συμβούλιο Υπουργών Χωροταξίας και Περιβάλλοντος της Ε.Ε. (Πόσωναμ 1999). Στην ελληνική μετάφραση (έκδοση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής 2001) αποδόθηκε ως ΣΑΚΧ - «Σχέδιο Ανάπτυξης του Κοινωνικού Χώρου».

Εξετάζοντας όλες τις πολιτικές μαζί, διαπιστώνουμε ότι ένα μεγάλο μέρος των παρεμβάσεων ακολουθεί τις υπάρχουσες συγκεντρώσεις δραστηριοτήτων και πληθυσμού (π.χ. τα δίκτυα μεταφορών και ειδικά η ΠΑΘΕ, το δίκτυο φυσικού αερίου, οι χωροθετήσεις μεγάλων βιομηχανικών ή τουριστικών επενδύσεων που ευνοούν τις ήδη αναπτυγμένες περιοχές, ιδιαίτερα τα δύο μητροπολιτικά κέντρα και τις μεγάλες πόλεις). Άλλες παρεμβάσεις εκφράζουν περισσότερο στόχους ισότητας, ισορροπίας και προσασίας (π.χ. ο άξονας της Εγνατίας, η ανάπτυξη των ήπιων μορφών ενέργειας στα νησιά του Αιγαίου, την Εύβοια και την Κρήτη, η πολιτική κινήτρων και η πολιτική ανασυγκρότησης φθινουσών περιοχών, οι δημόσιες επενδύσεις σε τουριστική υποδομή, τα έργα προσασίας περιβάλλοντος στις περιοχές των θερμοηλεκτρικών σταθμών Κοζάνης-Πτολεμαΐδας και Μεγαλόπολης, τα έργα ύδρευσης, αποχέτευσης και βιολογικού καθαρισμού σε σειρά από μικρές και μεσαίες πόλεις).

η) Συμβολή στην υλοποίηση τριών βασικών στόχων του ΕΣΧΑ: συνοχή - βιωσιμότητα - ανταγωνιστικότητα

Η συμβολή των πολιτικών στην υλοποίηση του στόχου της συνοχής (όσον αφορά ειδικότερα στην εισοδηματική σύγκλιση, την αύξηση της απασχόλησης και καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, και την άρση της γεωγραφικής απομόνωσης) είναι αμφίρροπη. Κάποιες πολιτικές ή μάλλον κάποιες πλευρές των πολιτικών έχουν θετι-

κά αποτελέσματα στη συνοχή και άλλες αρνητικά. Σε κάθε περίπτωση πάντως οι επιπτώσεις είναι έμμεσες και τα θετικά αποτελέσματα, όταν υπάρχουν, έχουν περισσότερο την έννοια ότι δημιουργούν τις προϋποθέσεις για θετική πορεία παρά ότι επιλύουν άμεσα προβλήματα. Το ίδιο αμφίρροπη είναι και η συμβολή των πολιτικών στην υλοποίηση των άλλων δύο στόχων, της βιωσιμότητας και της ανταγωνιστικότητας. Οι θετικές επιπτώσεις είναι και πάλι έμμεσες και εμφανίζονται μόνο και εφόσον τα επιμέρους μέτρα ενσωματώνουν την περιβαλλοντική διάσταση ή δημιουργούν ευνοϊκό πλαίσιο για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας.

θ) Προτάσεις βελτίωσης της πολιτικής από ευρωπαϊκή και εθνική άποψη, και

ι) Δείκτες παρακολούθησης των εξελίξεων της πολιτικής

Τέλος, η ανάλυση των πολιτικών ολοκληρώνεται με την παρουσίαση προτάσεων που επιχειρούν αφενός να βελτιώσουν τις επιπτώσεις κάθε πολιτικής και να εξισορροπήσουν τα αρνητικά και θετικά ενδεχόμενα της μελλοντικής εξέλιξής της, και αφετέρου να επιτρέψουν τη συστηματική παρακολούθηση των χωρικών επιπτώσεών της μέσω σειράς δεικτών και βασικών μεγεθών.

Επίλογος

Κλείνοντας αυτή την παρουσίαση θα πρέπει να υπογραμμίσουμε τη σημασία που έχουν αποκτήσει τα

σχετικά θέματα στα πλαίσια της αναβάθμισης της χωροταξικής συζήτησης στην Ε.Ε. (π.χ. το Ευρωπαϊκό Σχέδιο Χωρικής Ανάπτυξης αναφέρεται ρητά στη σημασία και τις επιπτώσεις των ευρωπαϊκών πολιτικών για τη χωρική ανάπτυξη της Ευρώπης) αλλά και τη δυνατότητα της χωροταξίας να προσφέρει ένα συνολικό πλαίσιο για την ολοκλήρωση και βελτίωση της αποτελεσματικότητας όλων των άλλων ευρωπαϊκών πολιτικών, ενσωματώνοντας την έννοια και το περιεχόμενο της χωρικής ανάπτυξης.

Ταυτότητα έρευνας

Η ερευνητική ομάδα είχε επιστημονικό υπεύθυνο τον Γρηγόρη Κανκαλά, Καθηγητή ΑΠΘ, και συντονίστρια την Ελένη Ανδρικοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΑΠΘ. Οι παρακάτω επιστήμονες ως ερευνητές, σύμβουλοι ή συνεργάτες συμμετείχαν σε διάφορες φάσεις της έρευνας: Παναγιώτης Κ. Ιωακειμίδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών, Μαρία Κάικα Αρχιτέκτων ΕΜΠ, PhD Γεωγραφίας (Oxford), Νίκος Κομνηνός, Καθηγητής ΑΠΘ, Αντώνης Κουρτάλης, Τοπογράφος Μηχανικός ΑΠΘ, Αρτέμης Κούρτεσης, Οικονομολόγος, Στέλεχος ΥΠΕΞ, Λότης Λαμπρινίδης, Καθηγητής Παν. Μακεδονίας, Μαρία Λογοθέτη, Οικονομολόγος, Ναπολέων Μαραβέγιας, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών, Γιώργος Μέριμγας, Οικονομολόγος, Βασιλική Τόμπρου, Πτυχιούχος Τμήματος Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης Παντείου, Σταμάτης Τσιακίρης, Χωροτάκτης, Γενικός Διευθυντής Νομαρχίας Χαλκιδικής, Δημήτρης Φουτάκης, Οικονομολόγος, Πτυχιούχος Ινστιτούτου Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης Παντείου.

Η ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ 1999 ΓΙΑ ΤΗ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ: ΠΡΩΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Χάρης Συμεωνίδου*

Εισαγωγή

Η έρευνα για τη Γονιμότητα και την Οικογένεια στην Ελλάδα διεξήχθη το 1999 από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) από ομάδα έρευνας με υπεύθυνη τη γράφουσα. Συγχρηματοδοτήθηκε από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (στα πλαίσια του προγράμματος ΣΥΝ) ύστερα από έγκριση σχετικής πρότασης με υψηλή βαθμολογία, και από την ιδιωτική εταιρεία έρευνας αγοράς FOCUS. Πρωταρχικός στόχος της έρευνας ήταν να συλλέξει αναλυτικά στοιχεία αναφορικά με την εξέλιξη της οικογένειας με έμφαση στη γονιμότητα. Από το 1983 δύο άλλες σχετικές έρευνες έχουν διεξαχθεί από το ΕΚΚΕ με σκοπό να μελετήσουν τους κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες που επηρεάζουν τη γονιμότητα. Η έρευνα του 1999, που αναλύεται εδώ, διεξήχθη στα πλαίσια της διεθνούς έρευνας γονιμότητας (Fertility and Family Survey – FFS), που συντόνισαν τα Ηνωμένα Έθνη σε 30 χώρες της Ευρώπης, στις ΗΠΑ και στον Καναδά. Στόχος επομένως της παρούσας έρευνας είναι να πα-

ρέχει στοιχεία και αποτελέσματα συγκρίσιμα με τα αντίστοιχα των ερευνών των λοιπών χωρών, καθώς και με τα αποτελέσματα των προηγούμενων ερευνών γονιμότητας στην Ελλάδα.

Το δείγμα της έρευνας, που προέκυψε με βάση τη μέθοδο της συστηματικής δειγματοληψίας, αποτελούνταν από 3.046 γυναίκες και 1.028 άνδρες ηλικίας 18-49 ετών. Η συλλογή των στοιχείων έγινε μέσω προσωπικών συνεντεύξεων με βάση το πρότυπο ερωτηματολόγιο των Ηνωμένων Εθνών. Η παρούσα έρευνα παρουσιάζει μια γενική εικόνα των σημαντικών γεγονότων του κύκλου ζωής ανδρών και γυναικών στην Ελλάδα, γεγονότων όπως η αναχώρηση από το πατρικό σπίτι, η δημιουργία και η διάλυση σχέσεων (γάμων, συμβιώσεων), η γέννηση παιδιών, η αντισύλληψη, το ιστορικό εκπαίδευσης και εργασίας. Επιπλέον, μέσω της έρευνας, δίνονται πληροφορίες για τις προτιμήσεις των ερωτώμενων σχετικά με τη γονιμότητα καθώς και οι σχετικές αξίες και αντιλήψεις τους.

Στοιχεία για τη γονιμότητα

Η γονιμότητα στην Ελλάδα δεν έχει επηρεαστεί από το baby-boom κατά τη μεταπολεμική περίοδο και

δεν ακολούθησε την καθοδική πορεία που παρατηρήθηκε σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες αμέσως μετά το 1965. Σύμφωνα με τις στατιστικές της Φυσικής Κίνησης του Πληθυσμού, ο αριθμός των παιδιών ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας (συνολικό ποσοστό γονιμότητας) παρέμεινε σταθερός στο 2,3 παιδιά για την περίοδο 1956-1980. Μετά το 1981 η γονιμότητα μειώθηκε σε επίπεδο κατώτερο από το όριο αντικατάστασης των γενεών (2,1 παιδιά ανά γυναίκα). Το 1998 αντιστοιχούσε μόλις σε 1,29 παιδιά, δηλαδή είχε φτάσει σε επίπεδο από τα πιο χαμηλά στην Ευρώπη και παγκοσμίως.

Η μείωση της γονιμότητας φαίνεται καθαρά και από τα στοιχεία της έρευνας. Εξετάζοντας τα δεδομένα κατά ομάδες ηλικιών, οι γυναίκες ηλικίας 40-49 ετών, κατά την εποχή της έρευνας, που είχαν πιθανότατα ολοκληρώσει την οικογένειά τους, είχαν κατά μέσο όρο 2,2 παιδιά, ενώ οι γυναίκες ηλικίας 35-39 ετών είχαν 1,9 παιδιά. Η μείωση είναι πιο φανερή στις νεότερες ηλικίες (18-24 ετών) μεταξύ διαφορετικών γενεών. Συγκεκριμένα, η γονιμότητα στις ηλικίες 18-24 ετών εμφανίζεται αισθητά μειωμένη ανάμεσα στις γυναίκες που έχουν γεννηθεί τη δεκαετία του '70 σε σύγκριση με όσες έχουν γεννηθεί τη

* Ερευνήτρια ΕΚΚΕ, Ινστιτούτο Δημογραφίας.

Πίνακας 1.

Πραγματικός, επιθυμητός και ιδανικός αριθμός παιδιών ανάλογα με τον τόπο κατοικίας των γυναικών 1983, 1997, 1999

Δείκτες γονιμότητας	Έρευνα 1983				Έρευνα 1997	Έρευνα 1999
	Περ. Αθήνας	Λοιπές αστικές περιοχές	Αγροτικές περιοχές	Ελλάδα	Αθήνα	Ελλάδα
Πραγματικός	1,75	1,97	2,21	1,98	2,02	1,3
Επιθυμητός	2,16	2,27	2,40	2,29	2,20	2,3
Ιδανικός	2,55	2,70	2,84	2,70	2,77	2,71
Αριθμός γυναικών δείγματος	1.881	2.164	2.259	6.135	503	3.032

δεκαετία του '60. Ωστόσο οι προτιμήσεις αναφορικά με το επιθυμητό μέγεθος οικογένειας δείχνουν ότι το πρότυπο των δύο παιδιών εξακολουθεί να είναι κυρίαρχο στην Ελλάδα και δεν έχει αλλάξει τις δύο τελευταίες δεκαετίες: ο μέσος αναμενόμενος αριθμός παιδιών στην έρευνα γονιμότητας του 1983 ισοδυναμούσε με 2,2, ενώ το 1999 με 2,3. Επομένως η μείωση της γονιμότητας πρέπει να μελετηθεί στο πλαίσιο διάφορων κοινωνικοοικονομικών παραγόντων και περιορισμών, καθώς επίσης και άλλων σχετικών αλλαγών, που εμποδίζουν τα ζευγάρια να αποκτήσουν τον αριθμό παιδιών που επιθυμούν (Πίνακας 1).

Σύναψη και διάλυση σχέσεων

Μεταξύ των συντελούμενων μεταβολών, η αύξηση της μέσης ηλικίας πρώτου γάμου για τις γυναίκες (από 22,9 χρόνια το 1970 σε 25,9 το 1998) και της ηλικίας γέννησης του πρώτου τους παιδιού (από 24 χρόνια το 1970 σε 28,6 το 1998) φαίνεται να παίζουν σημαντικό ρόλο. Η παρατεταμένη εκπαίδευση, που δεν συνδυάζεται με σχηματισμό οικο-

γένειας, η αυξημένη ανεργία και ιδιαίτερα η ανεργία μεγάλης διάρκειας, οι δυσκολίες στο θέμα της στέγασης και η καθυστερημένη αναχώρηση των ανδρών από το πατρικό σπίτι εξηγούν ως ένα βαθμό τις αλλαγές στο σχηματισμό της οικογένειας (Διάγραμμα 1).

Ο γάμος είναι η συνθηθέστερη μορφή συμβίωσης στην Ελλάδα και η οικογενειακή ζωή εκτιμάται ως εξαιρετικά σημαντική από υψηλά ποσοστά των ερωτώμενων: 96% των γυναικών και 93% των ανδρών θεωρούν ότι στο μέλλον θα πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στην οικογενειακή ζωή. Η συμβίωση, παρά το γεγονός ότι έχει αυξηθεί τα τελευταία χρόνια, εξακολουθεί να παραμένει σε χαμηλά επίπεδα (τα ποσοστά των ερωτώμενων που συμβιώνουν ήταν μόλις 2,3 για τις γυναίκες και 3,4 για τους άνδρες), ενώ η πλειοψηφία των συμβιώσεων μετατρέπεται σύντομα σε γάμο. Το γεγονός ότι η συμβίωση δεν προστατεύεται νομικά μπορεί εν μέρει να ερμηνεύσει τα χαμηλά αυτά ποσοστά, όπως επίσης και τα χαμηλά ποσοστά γεννήσεων εκτός γάμου (τα χαμηλότερα μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης).

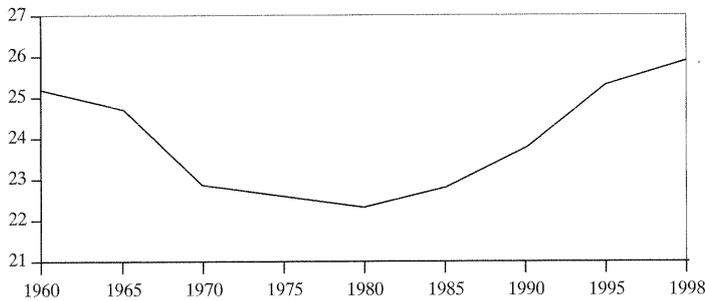
Η καθυστέρηση σχηματισμού πρώτης σχέσης αλλά και γέννησης

του πρώτου παιδιού, ιδιαίτερα στους άνδρες, φαίνεται καθαρά συγκρίνοντας διαφορετικές ομάδες ηλικιών. Για παράδειγμα, για τις γυναίκες που γεννήθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του '60, η μέση ηλικία πρώτου γάμου ήταν 23,1 χρόνια και η ηλικία κατά την πρώτη γέννηση ήταν 25,4, ενώ για όσες γεννήθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του '50 οι αντίστοιχες ηλικίες ήταν 22,5 και 24,3.

Όσον αφορά στη διάλυση των σχέσεων, αν και τα επίσημα στατιστικά στοιχεία δείχνουν μια αύξηση των ποσοστών των διαζυγίων κατά τις τελευταίες δεκαετίες (από 0,05 ανά 1000 γάμους το 1970 σε 0,15 το 1998), τα ποσοστά αυτά είναι τα χαμηλότερα (μαζί με την Ιταλία) συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες της Ε.Ε. (Διάγραμμα 2). Τα στοιχεία της έρευνας δείχνουν ότι, για την ίδια διάρκεια σχέσεων, οι νεότερες γενιές έχουν περισσότερες πιθανότητες να διαλύσουν την πρώτη τους σχέση συγκριτικά με τις μεγαλύτερες γενιές. Για παράδειγμα, μετά από 3 χρόνια σχέσης (γάμου ή συμβίωσης), 9,7% των γυναικών ηλικίας 25-29 ετών κατά την περίοδο της συνέντευξης είχαν διαλύσει τη σχέση τους, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των γυναικών ηλικίας 45-49 ετών είναι 2,4.

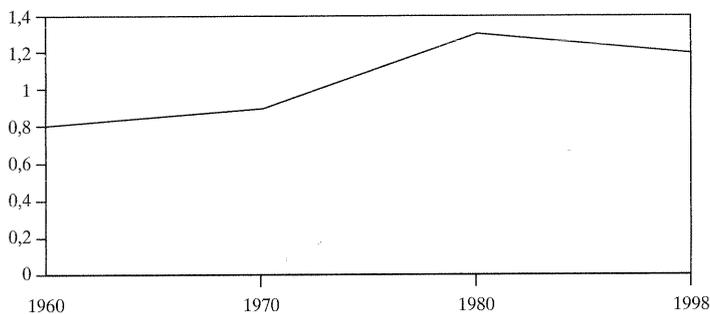
Γονιμότητα - εκπαίδευση - απασχόληση

Τα στοιχεία της έρευνας για την εκπαίδευση δείχνουν ότι οι νεότερες γενιές ανδρών και γυναικών αφιερώνουν κατά μέσο όρο, μεταξύ των ηλικιών 15-30 ετών, περισσότερο χρόνο στην εκπαίδευση απ' ό,τι οι μεγαλύτερες γενιές, ενώ αυτές οι διαφορές είναι πιο έντονες στους άνδρες. Η μετάβαση στην

Διάγραμμα 1.

Μέση ηλικία των γυναικών κατά τον πρώτο γάμο

Διάγραμμα 2.

Γενικά ποσοστά διαζυγίων

εργασιακή ζωή συμβαίνει αργότερα στις νεότερες γενιές σε σχέση με τις μεγαλύτερες, ενώ αυτές οι διαφορές είναι (κάπως) πιο έντονες στις γυναίκες. Ειδικότερα, στις γυναίκες η μεγαλύτερη διάρκεια σπουδών, που σχετίζεται με υψηλότερο ευκαιριακό κόστος, επηρεάζει τις επιλογές τους ανάμεσα στην εργασία ή στην απόκτηση παιδιών: πολλές γυναίκες, επειδή θεωρούν αυτούς τους δυο ρόλους ασυμβίβαστους, τείνουν να περιορίζουν το μέγεθος της οικογένειάς τους ή να αναβάλλουν την απόκτηση παιδιών προκειμένου να εργαστούν. Ωστόσο η μειωμένη γονιμότητα στην Ελλάδα δεν έχει θετική επίδραση στη γυναικεία απασχόληση, όπως συμβαίνει συνήθως στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η ανελαστικότητα της αγοράς εργασίας και η έλλειψη επαρκών μέτρων για τη συμφιλίωση της οικογενειακής και εργασιακής ζωής δεν επι-

τρέπουν στις γυναίκες να διακόψουν την εργασία τους για ένα μεγάλο διάστημα αμέσως μετά την απόκτηση ενός παιδιού και στη συνέχεια να επανενταχθούν στο εργατικό δυναμικό. Αυτό που συνήθως συμβαίνει είναι ότι αποφασίζουν είτε να συνεχίσουν να εργάζονται ή να σταματήσουν οριστικά μόλις παντρευτούν ή μόλις αποκτήσουν το πρώτο τους παιδί. Όσον αφορά στις γυναίκες που δεν έχουν εργαστεί ποτέ, αντιμετωπίζουν μεγάλη δυσκολία στο να βρουν εργασία για πρώτη φορά.

Η μερική απασχόληση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια «εναλλακτική μορφή» απασχόλησης, αν ήταν βέβαια στην επιλογή των ίδιων των εργαζομένων (συνήθως των γυναικών), προκειμένου να συνδυαστούν οι εργασιακές και οικογενειακές ευθύνες, και όχι αναγκαστική επιβολή του εργοδότη. Ωστόσο η μερική απασχόληση στην

Ελλάδα είναι η χαμηλότερη στην Ευρώπη και, αντίθετα με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, δεν φαίνεται να συνδέεται με τον αριθμό των παιδιών και την ηλικία του μικρότερου παιδιού. Οι μόνες αξιοσημείωτες διαφορές εμφανίζονται στην περίπτωση της πλήρους απασχόλησης σε σχέση με την ηλικία του μικρότερου παιδιού: η εργασιακή δραστηριότητα των γυναικών αγγίζει το 33% όταν το μικρότερο παιδί τους είναι σχολικής ηλικίας, και το 22% όταν είναι νηπιακής ή προσχολικής ηλικίας.

Όσον αφορά στη φύλαξη των παιδιών, η Ελλάδα (όπως και η Ισπανία και η Ιταλία) παρέχει ελάχιστες διευκολύνσεις για τα πολύ μικρά παιδιά, ενώ υπάρχουν μάλλον αρκετές παροχές για τα μεγαλύτερα παιδιά. Συγκεκριμένα δε, μόνο 3% των παιδιών ηλικίας κάτω των 3 ετών καλύπτονται από βρεφονηπιακούς σταθμούς, ενώ το ποσοστό κάλυψης για τα παιδιά ηλικίας 3-6 ετών φτάνει το 70%. Σύμφωνα με τα δεδομένα της παρούσας έρευνας, όταν και οι δυο γονείς εργάζονται, τη φύλαξη των παιδιών καλύπτουν κατά ένα μεγάλο μέρος οι παππούδες (46,4%).

Αντισύλληψη - άμβλωση

Ο έλεγχος της γονιμότητας και η χρονική κατανομή των γεννήσεων φαίνεται να επιτυγχάνονται στην Ελλάδα με τον ίδιο τρόπο ρύθμισης όπως και πριν 4 δεκαετίες. Συγκεκριμένα, στη δεκαετία του '60 η ρύθμιση της γονιμότητας γινόταν μέσω των παραδοσιακών μεθόδων του αποτραβήγματος (60%) και της χρήσης προφυλακτικού (24%), ενώ σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας του 1999 τα αποτελέσματα είναι παρόμοια (45% αποτραβήγμα και 40%

προφυλακτικό). Η χρήση των πιο σύγχρονων μεθόδων αντισύλληψης είναι περιορισμένη. Ως αποτέλεσμα των πρακτικών αυτών, ο αριθμός των εκτρώσεων εμφανίζεται εξαιρετικά υψηλός στην Ελλάδα, αν και είναι πιο υψηλός στις μεγαλύτερες γενεές σε σύγκριση με τις νεότερες. Για παράδειγμα, ενώ μέχρι την ηλικία των 24 ετών, 7,8% των γυναικών ηλικίας 25-29 ετών κατά την εποχή της έρευνας είχαν τουλάχιστον μία έκτρωση, αυτό το ποσοστό αγγίζει το 17,5% για τις γυναίκες ηλικίας 35-39 ετών κατά την εποχή της έρευνας.

Η έναρξη της σεξουαλικής ζωής φαίνεται να μην έχει αλλάξει για τις 4 τελευταίες δεκαετίες: ξεκινά στην ηλικία των 19 ετών για τις γυναίκες και των 17 ετών για τους άνδρες. Ωστόσο τα ποσοστά αυτών που χρησιμοποιούν αντισύλληψη στην πρώτη τους σεξουαλική επαφή έχουν αυξηθεί συγκριτικά με το παρελθόν. Για παράδειγμα, μια μεγάλη πλειοψηφία νέων ερωτώμενων ηλικίας 18-24 ετών κατά τη διάρκεια της συνέντευξης (87% γυναίκες και 92% άνδρες) χρησιμοποίησαν αντισύλληψη κατά την πρώτη τους σεξουαλική επαφή, ενώ αυτά τα ποσοστά είναι σαφώς χαμηλότερα στην ηλικιακή ομάδα των 45-49 ετών (48% γυναίκες και 64% άνδρες).

Στάσεις - αντιλήψεις

Σχετικά με τις αξίες των ερωτώμενων για τα θέματα της οικογένειας, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι υπάρχει μια αντίφαση μεταξύ των αξιών τους και των καθημερινών πρακτικών τους. Έτσι, για παράδειγμα, αν και ο γάμος είναι ένας ισχυρός θεσμός που αξιολογείται ως πολύ σημαντικός στην Ελλάδα, και τα ποσοστά των παιδιών εκτός γάμου είναι πολύ χαμηλά, υπάρχει

μια αυξημένη ανοχή έναντι εναλλακτικών μορφών απόκτησης και φροντίδας των παιδιών. Επιπλέον, μεγάλες διαφορές παρατηρούνται μεταξύ της θετικής στάσης των ανδρών ως προς την κατανομή των οικιακών εργασιών και της πρακτικής ως προς τη μη κατανομή των εργασιών αυτών. Η Ελλάδα βρίσκεται –μαζί με την Ισπανία– στη χαμηλότερη θέση μεταξύ των χωρών της Ε.Ε. ως προς αυτό τον τομέα, εφόσον σχεδόν το 100% των οικιακών εργασιών και της φροντίδας των παιδιών γίνεται αποκλειστικά από τη γυναίκα.

Συμπέρασμα

Συνολικά, φαίνεται ότι στην Ελλάδα η σχετικά έντονη οικονομική ανάπτυξη που σημειώθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν συνοδεύτηκε από ανάλογη σημαντική ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας, παρόμοια με αυτή που παρατηρήθηκε σε όλες σχεδόν τις δυτικές κοινωνίες. Ο υποστηρικτικός ρόλος της οικογένειας αντισταθμίζει ως ένα βαθμό την ανικανότητα του κράτους να καλύψει κοινωνικές ανάγκες, και ο ρόλος των γυναικών είναι σημαντικότερος για την φροντίδα των νεότερων και γηραιότερων μελών της οικογένειας. Επομένως δεν αποτελεί έκπληξη η μειωμένη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και τα χαμηλά ποσοστά γονιμότητας. Παρά το γεγονός ότι η οικογένεια στην Ελλάδα εξακολουθεί να αξιολογείται ως πολύ σημαντικός θεσμός (χαμηλά ποσοστά διαζυγίων, χαμηλά ποσοστά συμβιώσεων, μικρός αριθμός παιδιών εκτός γάμου και θετικές απόψεις των ερωτώμενων για την οικογένεια), τα ζευγάρια τείνουν να αποκτούν μικρότερο αριθμό παι-

διών από αυτόν που επιθυμούν λόγω σοβαρών κοινωνικοοικονομικών δυσχερειών. Ωστόσο το γεγονός ότι ο γάμος εξακολουθεί να είναι ισχυρός θεσμός στην Ελλάδα δεν πρέπει απαραίτητα να ερμηνευτεί βάσει των πιο παραδοσιακών οικογενειακών αξιών ή προσανατολισμών της κοινωνίας σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Η ασθενής θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας και το γεγονός ότι επιβαρύνονται στο να υποκαθιστούν, σε μεγάλο βαθμό, το κράτος πρόνοιας τις οδηγεί στο να μην αποφασίζουν διαζύγιο και να συντηρούν συχνά αποτυχημένους γάμους. Η συμβίωση λειτουργεί μόνο ως μια προγαμιαία δοκιμή, αφού δεν εντάσσεται σε κάποιο νομικό πλαίσιο. Ωστόσο οι νεότερες γενιές συμβιώνουν περισσότερο και παντρεύονται λιγότερο. Αν οι οικογενειακοί δεσμοί μακροπρόθεσμα εξασθενήσουν, οι συνέπειες που θα προκύψουν για ολόκληρη την κοινωνία θα είναι εξαιρετικά σοβαρές. Πολλά εξαρτημένα άτομα που τώρα προστατεύονται από την οικογένεια, των ιδίων των γυναικών συμπεριλαμβανομένων, θα βρεθούν πιθανά σε καταστάσεις φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Επομένως είναι σημαντικό αυτές οι κοινωνικές αλλαγές και πιθανότητες να τεθούν σοβαρά υπόψη όταν ανιχνεύονται νέες κοινωνικές πολιτικές και εισάγεται νέα νομοθεσία σχετικά με τη σύσταση ή τη διάλυση σχέσεων, αλλά και σχετικά με τα εξαρτημένα μέλη της οικογένειας. Όσον αφορά στη μείωση της γονιμότητας, μέτρα για τη συμφιλίωση της εργασιακής και οικογενειακής ζωής και διάφορα κοινωνικοοικονομικά μέτρα που υποστηρίζουν την οικογένεια θα μπορούσαν να συμβάλουν στο να αποκτούν τα ζευγάρια τον επιθυμητό αριθμό παιδιών.

ΜΕΛΕΤΗ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΩΝ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Πέτρος Ρυλμόν

Στα συμπεράσματα της μελέτης αυτής, που παραδόθηκαν στο Υπουργείο Ανάπτυξης, από το οποίο είχε προκηρυχθεί, ταυτόχρονα με μια παρόμοια μελέτη για τον Νομό Αττικής, αναφέρονται εισαγωγικά τα εξής:

«Η μελέτη αυτή, όπως και η αντίστοιχη μελέτη που προκηρύχθηκε για τον Νομό Αττικής, ήταν το προϊόν της ανάγκης του Υπουργείου Ανάπτυξης να συγκεντρώσει σε σύντομο χρονικό διάστημα συστηματικές πληροφορίες για τη διάρθρωση της απασχόλησης, αλλά και για τις επιπτώσεις των παρεμβάσεων για την απασχόληση και στους δύο νομούς. Ενώ ολοκληρωνόταν η διαχείριση του Επιχειρησιακού Προγράμματος Βιομηχανία του Β' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, ήταν εμφανής η έλλειψη συστηματικών πληροφοριών σχετικά με την αποτελεσματικότητα ως προς την απασχόληση των πολιτικών που χρηματοδοτούνται σε σημαντικό βαθμό από το ΚΠΣ, αλλά

και η σοβαρή έλλειψη πληροφοριών για τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης στους δύο αυτούς οικονομικούς πόλους της χώρας.

»Η προσπάθεια να καλυφθούν αυτού του είδους οι ελλείψεις απαιτεί διαδικασίες συγκέντρωσης και επεξεργασίας πληροφοριών που πραγματοποιούνται σε μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα και από φορείς οι οποίοι ασχολούνται σε σταθερή βάση με τέτοιες δραστηριότητες. Η παρακολούθηση σε μόνιμη βάση της διάρθρωσης και των χαρακτηριστικών της απασχόλησης, όπως και η αξιολόγηση των παρεμβάσεων που επιδιώκουν να επηρεάσουν με εξειδικευμένους τρόπους τόσο την αγορά εργασίας όσο και την αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων και της οικονομίας, αποτελούν αυτονόητες δραστηριότητες τουλάχιστον για τις χώρες που ανήκουν στη ζώνη των βιομηχανικών χωρών. Ενώ είναι προφανές ότι η λογική με την οποία διαμορφώνονται τα ΚΠΣ στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένω-

σης προϋποθέτει την ύπαρξη ή έστω τη δημιουργία φορέων που ασκούν σε μόνιμη βάση αυτές τις δραστηριότητες».

Η σύμβαση για την πραγματοποίηση αυτού του έργου υπογράφηκε στις 31 Δεκεμβρίου 1999 από το Υπουργείο Ανάπτυξης που είχε προκηρύξει τις δύο μελέτες, και μια κοινοπραξία στην οποία συμμετείχαν το Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, ο Σύνδεσμος Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος, το Μακεδονικό Ινστιτούτο Εργασίας, το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ, η εταιρεία ΕΥΡΩ-ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ Α.Ε., καθώς και οι εταιρείες ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ Α.Ε. και ΑΣΤΙΟΝ Α.Ε.

Σύμφωνα με τη σύμβαση, το σύνολο του έργου περιλάμβανε τις εξής φάσεις, που έπρεπε να ολοκληρωθούν σε διάστημα ενός έτους:

– Φάση Α. Ανάλυση της οικονομικής φυσιογνωμίας της περιοχής.

– Φάση Β. Έρευνα αγοράς στις επιχειρήσεις της περιοχής.

– Φάση Γ. Αξιολόγηση των επιπτώσεων στην απασχόληση των πολιτικών και παρεμβάσεων στους τομείς της μεταποίησης και των υπηρεσιών.

– Φάση Δ. Διερεύνηση της χρήσης και αξιοποίησης των δομών στήριξης της εύρεσης απασχόλησης στους υπό εξέταση κλάδους της περιοχής.

– Φάση Ε. Ανάλυση της προσφοράς εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης στην περιοχή.

– Φάση ΣΤ. Διαμόρφωση προγράμματος τόνωσης της απασχόλησης στην περιοχή στους υπό εξέταση κλάδους.

Το δείγμα των επιχειρήσεων της έρευνας πεδίου, που έφτασε τις 1.113 επιχειρήσεις, αντλήθηκε από το σύνολο των επιχειρήσεων του Νομού Θεσσαλονίκης που ανήκουν

στους κλάδους της βιομηχανίας και των υπηρεσιών. Η επιλογή του δείγματος έγινε με διπλή στρωματοποίηση (κλάδος/περιοχή) και επιλογή τυχαίου δείγματος από τον πίνακα των τυχαίων αριθμών. Στη συνέχεια εισήχθη και η στρωματοποίηση με βάση την ομαδοποίηση της απασχόλησης.

Η συντριπτικά μεγαλύτερη μερίδα των επιχειρήσεων (87,3%) ανήκει στην κατηγορία 0-4 εργαζόμενοι. Η επιλογή του δείγματος με την πραγματική αναλογία των επιχειρήσεων σε κάθε ομάδα απασχόλησης θα άφηνε ουσιαστικά ακάλυπτες τις ομάδες των επιχειρήσεων με πάνω από 10 εργαζόμενους. Για το σκοπό λοιπόν αυτόν επιλέχθηκε η «διόρθωση» του δείγματος με μια λιγότερο αναλογική στάθμισή του.

Χρησιμοποιήθηκαν τρεις βάσεις δεδομένων για τις επιχειρήσεις του Νομού Θεσσαλονίκης: α) αρχεία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης με 15.500 επιχειρήσεις, β) αρχεία του Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης με 22.900 επιχειρήσεις, και γ) αρχεία του Εμπορικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης με 10.000 επιχειρήσεις. Οι βάσεις αυτές αθροιστικά αφορούν σε 48.400 επιχειρήσεις, ενώ οι επιχειρήσεις του νομού σύμφωνα με την απογραφή της ΕΣΥΕ του 1988 είναι 53.467, και σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ 1995 (Μητρώο Επιχειρήσεων) είναι 26.923. Δεν είχαμε στη διάθεσή μας δηλαδή το σύνολο των επιχειρήσεων (του πληθυσμού) αλλά ένα πολύ μεγάλο μέρος του. Θεωρούμε όμως ότι αυτοί που δεν είναι καταγεγραμμένοι λείπουν με τυχαίο τρόπο (missing at random). Οι βάσεις αυτές συμπληρώθηκαν στην πορεία από τα στοιχεία της ICAP, από το μητρώο του Συνδέσμου Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος κ.λπ.

Η επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο δείγμα των 1.113 επιχειρήσεων στον Νομό Θεσσαλονίκης καθώς και οι μελέτες περιπτώσεων σε τριάντα επιλεγμένες επιχειρήσεις οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι *υπάρχει ένας έντονος δυϊσμός του επιχειρηματικού τομέα της οικονομίας*. Από τη μια πλευρά υπάρχει ένα τμήμα της οικονομίας που χαρακτηρίζεται από διαδικασίες αναδιάρθρωσης και ανάπτυξης καινοτομιών, που έχει ακολουθήσει επιτυχώς μια πορεία προσαρμογής στις επιταγές της διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Από την άλλη πλευρά όμως υπάρχει ένα μεγάλο τμήμα της οικονομίας που παρουσιάζει σημαντική καθυστέρηση ως προς τη διαδικασία αναδιάρθρωσης και αντιμετωπίζει εμφανή προβλήματα ως προς την ανταγωνιστικότητα και την ανάπτυξή του.

Εξάλλου ένα δεύτερο συμπέρασμα της μελέτης είναι ότι *υπάρχει μια σαφής θετική συσχέτιση του οικονομικού και τεχνολογικού δυναμισμού των επιχειρήσεων με την αύξηση της απασχόλησης*. Διαπιστώνεται έτσι ότι το ζήτημα της απασχόλησης πρέπει να αντιμετωπιστεί σε συνάρτηση με τη στρατηγική της βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας και της αξιοποίησης των δυνατοτήτων που υπάρχουν για κατάκτηση αγορών στην εσωτερική και τη διεθνή αγορά. Το σοβαρό –και διευρυνόμενο– έλλειμμα που παρατηρείται στις εξωτερικές εμπορικές συναλλαγές δείχνει ότι υπάρχουν ειδικότερα μεγάλα περιθώρια αξιοποίησης της εγχώριας ζήτησης που καλύπτεται σήμερα από εισαγωγές.

Παρατηρήθηκε επίσης ότι *ο δυϊσμός ως προς την ανταγωνιστικότητα και το δυναμισμό των επιχειρήσεων συνυπάρχει με το δυϊσμό στην αγορά εργασίας*. Ενώ το δυναμικό

και διεθνοποιημένο τμήμα της οικονομίας βασίζεται σε αναβαθμισμένες μορφές αξιοποίησης του εργατικού δυναμικού, η υπόλοιπη οικονομία συνεχίζει να βασίζεται σε μορφές αξιοποίησης της εργασίας χαμηλού κόστους, που συνυπάρχουν με τη φθίνουσα εξέλιξη της ανταγωνιστικότητας αλλά και της απασχόλησης.

Τέλος, από την έρευνα προκύπτει ότι, σε αντίθεση με αυτό που παρατηρείται στις άλλες χώρες της Ε.Ε., οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις μέχρι 50 απασχολούμενους δεν δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας, οι οποίες δημιουργούνται από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι επιχειρήσεις αυτές ανήκουν στο τμήμα της οικονομίας το οποίο αντιμετωπίζει τα μεγαλύτερα προβλήματα για να ενταχθεί στη διαδικασία της καινοτομίας και της αναδιάρθρωσης, καθώς, όπως διαπιστώνεται, αντιμετωπίζουν σοβαρές δυσκολίες ακόμα και για τη γνώση των υπαρκτών χρηματοδοτήσεων, από τα διάφορα επιχειρησιακά προγράμματα.

Τα συμπεράσματα της μελέτης είναι τα εξής ως προς το χαρακτήρα αλλά και την ουσία των διαπιστώσεων που επιτρέπουν τόσο η έρευνα πεδίου και οι μελέτες περιπτώσεων, όσο και τα υπόλοιπα αναλυτικά μέρη του έργου:

«... Οι μελέτες που πραγματοποιούνται για την κάλυψη σοβαρών ελλείψεων, ως προς τη γνώση της πραγματικότητας της απασχόλησης και την αξιολόγηση των πολιτικών που την επηρεάζουν, παρά την ευρύτητα των στόχων και του φάσματος της έρευνας πεδίου στην οποία στηρίζονται, είναι κατά κάποιον τρόπο καταδικασμένες να καταλήγουν σε συμπεράσματα τα οποία χαρακτηρίζονται από κάποια “εκκρεμότητα”. Μπορεί αναμφισβήτη-

τα να καταλήξουν, όπως η μελέτη που παρουσιάζουμε εδώ, σε σημαντικές πληροφορίες και εκτιμήσεις ως προς τη διάρθρωση της απασχόλησης, τα χαρακτηριστικά των οικονομικών δραστηριοτήτων που ευνοούν την αύξηση της απασχόλησης, αλλά και το βαθμό στον οποίο οι πολιτικές που ασκούνται επηρεάζουν πραγματικά τους παράγοντες που έχουν θετικές επιπτώσεις για την απασχόληση.

»Οι προτάσεις στις οποίες καταλήγει μια τέτοια μελέτη δεν μπορούν να παρακάμψουν ούτε να αγνοήσουν τις δυσκολίες που δημιουργεί η εξαιρετικά ανεπαρκής τεκμηρίωση και αξιολόγηση, που αποτελούν προφανείς και αυτοτελείς στόχους. Το εμπειρικό υλικό το οποίο μας προσφέρει ένα τέτοιο έργο επιβεβαιώνει όμως με ισχυρό τρόπο ότι στις προτάσεις στις οποίες καταλήγει είναι απαραίτητο να συμπεριληφθεί και η δημιουργία ενός ή περισσότερων φορέων παραγωγής γνώσης και αξιολογικών εκθέσεων, σε ό,τι αφορά στις διαδικασίες της αναδιάρθρωσης και τους βασικούς παράγοντες που τις επηρεάζουν.

»Η περιοχή της Θεσσαλονίκης πλήττεται ιδιαίτερα από την ανεργία, σύμφωνα με τις έρευνες εργατικού δυναμικού της ΕΣΥΕ. Από το 1990 ως το 1999 το συνολικό ποσοστό ανεργίας στο Πολεοδομικό Συγκρότημα Θεσσαλονίκης αυξήθηκε από 7,2% σε 13,1%, και στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας αυξήθηκε από 6,4 σε 11,7%. Το ποσοστό ανεργίας για τους νέους είναι πολύ υψηλότερο, και για τις ηλικίες 15-19 ετών από 19,2% το 1990 φτάνει το 45,9% το 1999, ενώ για τις ηλικίες 20-24 ετών από 20,1% φτάνει το 30%.

»Η Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας, όπου η δραστηριότητα

του Νομού Θεσσαλονίκης έχει μεγάλη βαρύτητα, παρουσιάζει σύμφωνα με τη Δεύτερη Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την οικονομική και κοινωνική συνοχή (31.1.2001), ένα δυναμισμό στο τεχνολογικό επίπεδο, χωρίς όμως να κατορθώνει να αξιοποιήσει αυτό το δυναμισμό στο επίπεδο της πραγματικής σύγκλισης αλλά και στο επίπεδο της απασχόλησης.

»Η Κεντρική Μακεδονία και η Κρήτη είναι οι δύο ελληνικές περιφέρειες με υψηλή τεχνολογική ένταση, και η πρώτη διατηρεί τη θέση της στο πλαίσιο της Ε.Ε. από αυτή την άποψη (δεν αποκλίνει, αλλά ούτε και συγκλίνει), ενώ η δεύτερη βρίσκεται σε μια πορεία σύγκλισης. Από την άποψη όμως της συνολικής επίδοσης της οικονομίας, τα πράγματα δεν είναι τόσο ευνοϊκά, καθώς από το 1988 ως το 1997 το ΑΕΠ της Κεντρικής Μακεδονίας υποχώρησε από 63% σε 60% του ΑΕΠ της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

»Έχουμε προφανώς στην Περιφέρεια αυτή μια διαφοροποίηση ανάμεσα στο δυναμισμό ενός τεχνολογικά προηγμένου μέρους της οικονομίας και στην καθυστέρηση τόσο του προϊόντος της οικονομίας όσο και της απασχόλησης. Η επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε στις επιχειρήσεις του Νομού Θεσσαλονίκης οδήγησε στο συμπέρασμα ότι αυτή η διαφοροποίηση συνδέεται με ένα χαρακτηριστικό δυϊσμό του επιχειρηματικού τομέα της οικονομίας. Από τη μια μεριά είναι ορατή η διαμόρφωση ενός τμήματος της οικονομίας που είναι το προϊόν μιας διαδικασίας αναδιάρθρωσης και ανάπτυξης καινοτομιών, που έχει ακολουθήσει μια πορεία προσαρμογής στις επιταγές της διεθνούς ανταγωνιστικότητας με επιτυχή τρόπο. Από την άλλη πλευρά όμως διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός υπόλοιπου επιχειρημα-

τικού τομέα που παρουσιάζει σημαντική καθυστέρηση ως προς τη διαδικασία αναδιάρθρωσης και αντιμετωπίζει εμφανή προβλήματα ως προς την ανταγωνιστικότητα και την ανάπτυξή του.

» Έχει από πολλές πλευρές διαπιστωθεί αυτός ο δυϊσμός της οικονομίας, αφότου μάλιστα εξετάστηκαν οι επιπτώσεις της επενδυτικής ανάκαμψης που ξεκίνησε κατά το β' μισό της δεκαετίας του '80. Είναι επίσης λογικό να συνδεθεί το βάρος που διατηρεί το "καθυστερημένο" κομμάτι της οικονομίας με την αρνητική εξέλιξη της ανταγωνιστικότητας της μεταποίησης, αλλά και της οικονομίας στο σύνολό της.

» Η διαπίστωση για το δυϊσμό της οικονομίας και της μεταποίησης περιλαμβάνεται και στην εισαγωγή του Επιχειρησιακού Προγράμματος Ανταγωνιστικότητα του Γ' ΚΠΣ, ενώ αναγνωρίζεται ότι η διαδικασία εκσυγχρονισμού της παραγωγικής και οικονομικής δομής ισοδυναμεί με την "ενδυνάμωση του δυναμικού τμήματος του παραγωγικού συστήματος, με νεοεισερχόμενους σε αυτή την κατηγορία". Η υστέρηση που παρουσιάζει η ανταγωνιστικότητα της οικονομίας αποτελεί σαφή απόδειξη του ότι, παρά την αναμφισβήτητη εντονότερη παρουσία του ανταγωνιστικού τμήματος της οικονομίας, οι επιτυχίες του στην εσωτερική και τη διεθνή αγορά έχουν αντισταθμιστεί από την υ-

ποχώρηση της ανταγωνιστικότητας της υπόλοιπης οικονομίας.

» Τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου που πραγματοποιήθηκε σε ένα δείγμα χιλίων περίπου επιχειρήσεων στον Νομό Θεσσαλονίκης καθώς και οι μελέτες περιπτώσεων σε τριάντα επιλεγμένες επιχειρήσεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει μια σαφής θετική συσχέτιση του οικονομικού και τεχνολογικού δυναμισμού των επιχειρήσεων με την αύξηση της απασχόλησης. Διαπιστώνεται έτσι ότι το ζήτημα της απασχόλησης πρέπει να αντιμετωπιστεί σε συνάρτηση με τη στρατηγική της βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας και της αξιοποίησης των δυνατοτήτων που υπάρχουν για κατάκτηση αγορών στην εσωτερική και τη διεθνή αγορά. Το σοβαρό -και διευρυνόμενο- έλλειμμα που υπάρχει στις εξωτερικές εμπορικές συναλλαγές δείχνει ότι υπάρχουν ειδικότερα μεγάλα περιθώρια αξιοποίησης της εγχώριας ζήτησης που καλύπτεται σήμερα από εισαγωγές.

Παρατηρήθηκε επίσης ότι η αναδιάρθρωση επιχειρήσεων με τη χρήση νέων τεχνολογιών και μεθόδων καθώς και οι καινοτομικές πρωτοβουλίες προς αυτή την κατεύθυνση στηρίζονται σε καθοριστικό βαθμό στην αναβάθμιση της εργασίας, με μορφές όπως η ενσωμάτωση και χρήση νέων τεχνολογιών ή η παραγωγή νέων προϊόντων εντάσε-

ως εργασίας υψηλού επιπέδου. Ο δυϊσμός ως προς την ανταγωνιστικότητα και το δυναμισμό των επιχειρήσεων συνυπάρχει με το δυϊσμό στην αγορά εργασίας. Ενώ το δυναμικό και διεθνοποιημένο τμήμα της οικονομίας βασίζεται σε αναβαθμισμένες μορφές αξιοποίησης του εργατικού δυναμικού, η υπόλοιπη οικονομία συνεχίζει να βασίζεται σε μορφές αξιοποίησης της εργασίας χαμηλού κόστους, που όμως συνυπάρχουν με τη φθίνουσα εξέλιξη της ανταγωνιστικότητας, αλλά και της απασχόλησης.

Η προσαρμογή ενός τμήματος της οικονομίας στις νέες συνθήκες ανταγωνισμού στην ευρωπαϊκή και διεθνή αγορά έχει οδηγήσει στη διαμόρφωση ενός νέου αναπτυξιακού προτύπου για την ελληνική οικονομία, το οποίο, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν, βασίζεται πλέον στη ριζική βελτίωση της ποιότητας του εργατικού δυναμικού. Αλλά είναι εμφανές ότι η αξιοποίηση αυτού του προτύπου καθυστερεί σημαντικά, διότι οι πολιτικές που εφαρμόζονται για την ενδυνάμωση αυτού του τμήματος της οικονομίας δεν έχουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, ενώ οι πολιτικές και οι πρακτικές που ευνοούν τη διατήρηση μιας αγοράς φτηνής εργατικής δύναμης αποτελούν ένα επιπλέον εμπόδιο το οποίο συναντάει η αξιοποίηση του νέου αναπτυξιακού προτύπου».

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ DIVOR-DEF: «ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ ΠΟΥ ΣΥΝΔΕΟΝΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΣΤΙΣ ΜΕΙΟΝΕΚΤΙΚΕΣ ΖΩΝΕΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ»

Μελέτη περίπτωσης:

«Πρακτικές της προβατοτροφικής εκμετάλλευσης
και διαχείριση κτηνοτροφικών πόρων στη Λέσβο»

Θεοδοσία Ανθοπούλου*
François Vallerand**

1. Το πλαίσιο της ευρωπαϊκής έρευνας DIVOR-DEF

Αντικείμενο και στόχος της έρευνας

Αντικείμενο του ερευνητικού αυτού προγράμματος ήταν η διερεύνηση των δυνατοτήτων διαφοροποίησης και αναδιοργάνωσης της κτηνοτροφίας στις μειονεκτικές ζώνες της Ευρώπης σε έναν γοργά μεταβαλλόμενο, τα τελευταία χρόνια, ύπαιθρο χώρο: νέες λειτουργίες της γεωργίας και του αγροτικού χώρου, αυξανόμενη ζήτηση των καταναλωτών για «προϊόντα ειδικής ποιότητας», εντεινόμενη φιλελευθεροποίηση των αγορών και προτροπή της

αγροτικής πολιτικής στο πνεύμα της τοπικής ανάπτυξης και της χωρικής επανεξισορρόπησης.

Οι αλλαγές αυτές πιέζουν για αναπροσαρμογές των αντιλήψεων και πρακτικών που σχετίζονται τόσο με τη διαχείριση του κτηνοτροφικού χώρου (διαφοροποίηση χρήσεων, περιβαλλοντική προστασία, διατήρηση τοπίου) όσο και με την ποιότητα του παραγόμενου προϊόντος (ποιότητα γάλακτος, τυριά ΠΟΠ κ.λπ.). Στο νέο αυτό πλαίσιο λειτουργίας της κτηνοτροφίας δύο βασικά ζητήματα που τίθενται αφορούν:

– στις νέες απαιτήσεις σχετικά με τις επαγγελματικές δεξιότητες και την κατάρτιση των κτηνοτρόφων (πρόσβαση στην πληροφόρηση, υιοθέτηση οργανωτικών και τεχνικών καινοτομιών) καθώς και την ίδια την επαγγελματική τους ιδιότητα (διαφοροποίηση δραστηριοτήτων, πολυαπασχόληση)·

– στην ετοιμότητα των υπηρεσιών αγροτικών εφαρμογών αλλά και των άλλων ενδιαμέσων φορέων –δημόσιων και ιδιωτικών, όπως συνεταιρισμοί, αναπτυξιακές εταιρείες, ΟΤΑ κ.λπ.– παροχής τεχνικής υποστήριξης και συμβουλευτικού έργου προς τους κτηνοτρόφους.

Έτσι, στόχος του ερευνητικού προγράμματος ήταν η κατασκευή εργαλείων (outils/tools) «βοήθειας στη διάγνωση και την απόφαση» (outils d'aide au diagnostic et à la décision) που θα επιτρέπουν στους φορείς αγροτικών εφαρμογών –και μέσω αυτών– στους κτηνοτρόφους, τη διάγνωση των φαινομένων και προβλημάτων και την επιλογή της κατάλληλης λύσης, προσαρμοσμένης στις τοπικές ιδιαιτερότητες. Τα εργαλεία αυτά (έντυπο υλικό, λογισμικά, video), βασίζόμενα τόσο στις αντιλήψεις και πρακτικές των τοπικών δρώντων

* Λέκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, e-mail: antho@panteion.gr.

** Διευθυντής έρευνας INRA - Systèmes Agraires και Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, e-mail: vallerand@auadec.aua.gr.

(κτηνοτρόφων, εφαρμοστών, υπηρεσιών) όσο και στις επιστημονικές γνώσεις, αποβλέπουν στο «άνοιγμα του διαλόγου» και τη συναίνεση μεταξύ των επιμέρους πρωταγωνιστών για την από κοινού αντιμετώπιση των ζητημάτων που ανακύπτουν.

Το θεωρητικό υπόβαθρο και υποθέσεις εργασίας

A. Η ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΩΣ ΤΟΠΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

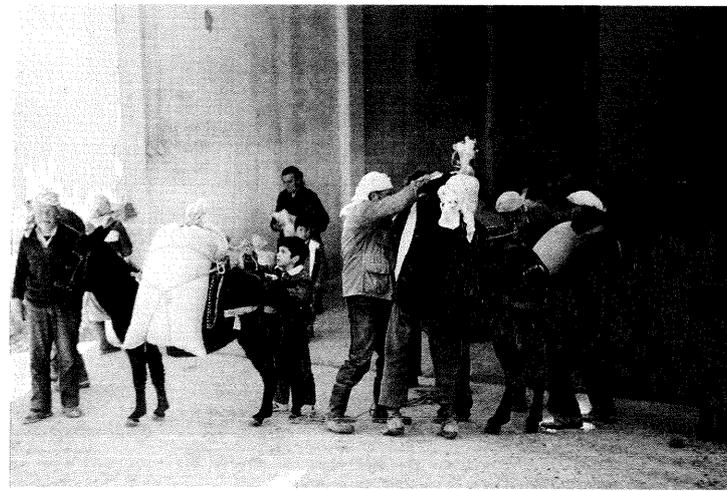
Η κτηνοτροφία σε μια περιοχή είναι ένα σύνολο δραστηριοτήτων που συνδέονται όχι μόνο με αυτή την ίδια την παραγωγική δραστηριότητα (κτηνοτροφία sensu stricto), αλλά επίσης με τη μεταποίηση και την εμπορία των προϊόντων, τον ανεφοδιασμό της εκμετάλλευσης, τις υπηρεσίες ενημέρωσης, εμφύχωσης και στήριξης των αγροτών.

Κατ' αυτή την έννοια, η χρήση των πόρων μιας περιοχής και η διαχείριση των σχέσεων μεταξύ κτηνοτροφίας και περιβάλλοντος είναι το αποτέλεσμα ενός συνόλου πρακτικών των επιμέρους πρωταγωνιστών που αποτυπώνουν τη δυναμική ενός πλέγματος πολλαπλών συμφερόντων και συγκρούσεων.

Μπροστά σε ένα τόσο περίπλοκο πρόβλημα όπου οι εμπλεκόμενοι φορείς –με διαφορετικές ιδιότητες και από διαφορετικά επίπεδα δράσης και στρατηγικών– είναι πολλοί και ποικίλοι, διακρίναμε τρία επίπεδα τοπικών δρώντων (acteurs locaux, local actors) που μπορούν να ταξινομηθούν ως εξής:

– οι δρώντες σε ατομική βάση (κτηνοτρόφοι)·

– οι δρώντες σε τοπικό επίπεδο (εφαρμοστές και στελέχη τοπικών υπηρεσιών, αναπτυξιακών εται-

«Κινητοποίηση» των κτηνοτρόφων για τον ανεφοδιασμό καλαμποκιού, συνεταιρισμός Αγρας, Λέσβος

ρειών, συνεταιρισμών, μεταποιητικών μονάδων κ.λπ.)·

– οι δρώντες σε περιφερειακό και εθνικό επίπεδο (υπεύθυνοι στα αρμόδια κέντρα λήψεως αποφάσεων, μεταποιητικές και εμπορικές επιχειρήσεις περιφερειακής και εθνικής εμβέλειας κ.ά.).

B. ΒΑΣΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Εύκολα διαπιστώνει κανείς ότι οι παραπάνω φορείς εκφράζουν διαφορετικές αντιλήψεις και πρακτικές, αναδεικνύοντας την ανάγκη εύρεσης αποτελεσματικών μηχανισμών διαχείρισης των μεταξύ τους αντιθέσεων ή/και συγκρούσεων.

– Για τους κτηνοτρόφους, το κοπάδι, τα βοσκοτόπια, οι εγκαταστάσεις της εκμετάλλευσής τους είναι αγαθά ατομικά και ιδιωτικά, τα οποία χρησιμοποιούν όπως κρίνουν για την επίτευξη των στόχων τους. Χρησιμοποιούν επίσης συλλογικά αγαθά (κοινόχρηστα βοσκοτόπια, ποτίστρες, στέγαστρα και άλλες υποδομές), ενώ διαχειρίζονται κοινά αγαθά της κτηνοτροφικής κοινότητας (όπως μια φυλή ζώων ή ένα φημισμένο τοπικό τυρί).

Όμως η μεμονωμένη χρήση των παραγωγικών πόρων από τους κτηνοτρόφους μπορεί να σημαίνει αρ-

νητικές εξωτερικές επιπτώσεις για τις αποδόσεις των άλλων κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων αλλά και τους άλλους «εξω-αγροτικούς» χρήστες: εξάντληση υδάτινων πόρων, διάβρωση εδαφών και κίνδυνοι πυρκαγιών, υποβάθμιση αγροτικού τοπίου κ.λπ. Με άλλα λόγια, η διαχείριση και διατήρηση των κτηνοτροφικών πόρων αφορά ένα πολύ πιο ευρύ φάσμα της κοινωνίας απ' ό,τι μόνη την κοινότητα των κτηνοτρόφων.

– Οι τοπικοί φορείς εφαρμογών και ανάπτυξης αδυνατούν συχνά να υιοθετήσουν καινοτόμες διαχειριστικές μεθόδους, είτε γιατί οι γνώσεις και τεχνικές που διαθέτουν αποδεικνύονται απαξιωμένες για τα σύγχρονα τεχνικά και κοινωνικοοικονομικά δεδομένα του αγροτικού χώρου, είτε γιατί δεν διαθέτουν τα απαραίτητα μέσα, ή γιατί, εν πάση περιπτώσει, «οι κτηνοτρόφοι δεν ακολουθούν τις συμβουλές τους».

– Οι περιφερειακοί φορείς είναι γνώστες των προβλημάτων και των προκλήσεων για το μέλλον του αγροτικού χώρου, όμως πιστεύουν ότι οι πολιτικές για την κτηνοτροφία σχεδιάζονται και αποφασίζονται στην Αθήνα και τις Βρυξέλλες ενώ έχουν περιορισμένες δυνατότητες προσαρμογής στα τοπικά δεδομένα.

Στο πλαίσιο της νέας πολυπλοκότητας και αβεβαιότητας που κυριαρχούν στον αγροτικό χώρο, υιοθετήθηκαν οι ακόλουθες αρχές:

- η αρχή της περιορισμένης ορθολογικότητας, σύμφωνα με την οποία οι τοπικοί δρώντες δεν βρίσκονται ποτέ σε θέση να διαθέτουν πλήρη γνώση της όλης κατάστασης αλλά μόνο αυτή που τους αφορά.

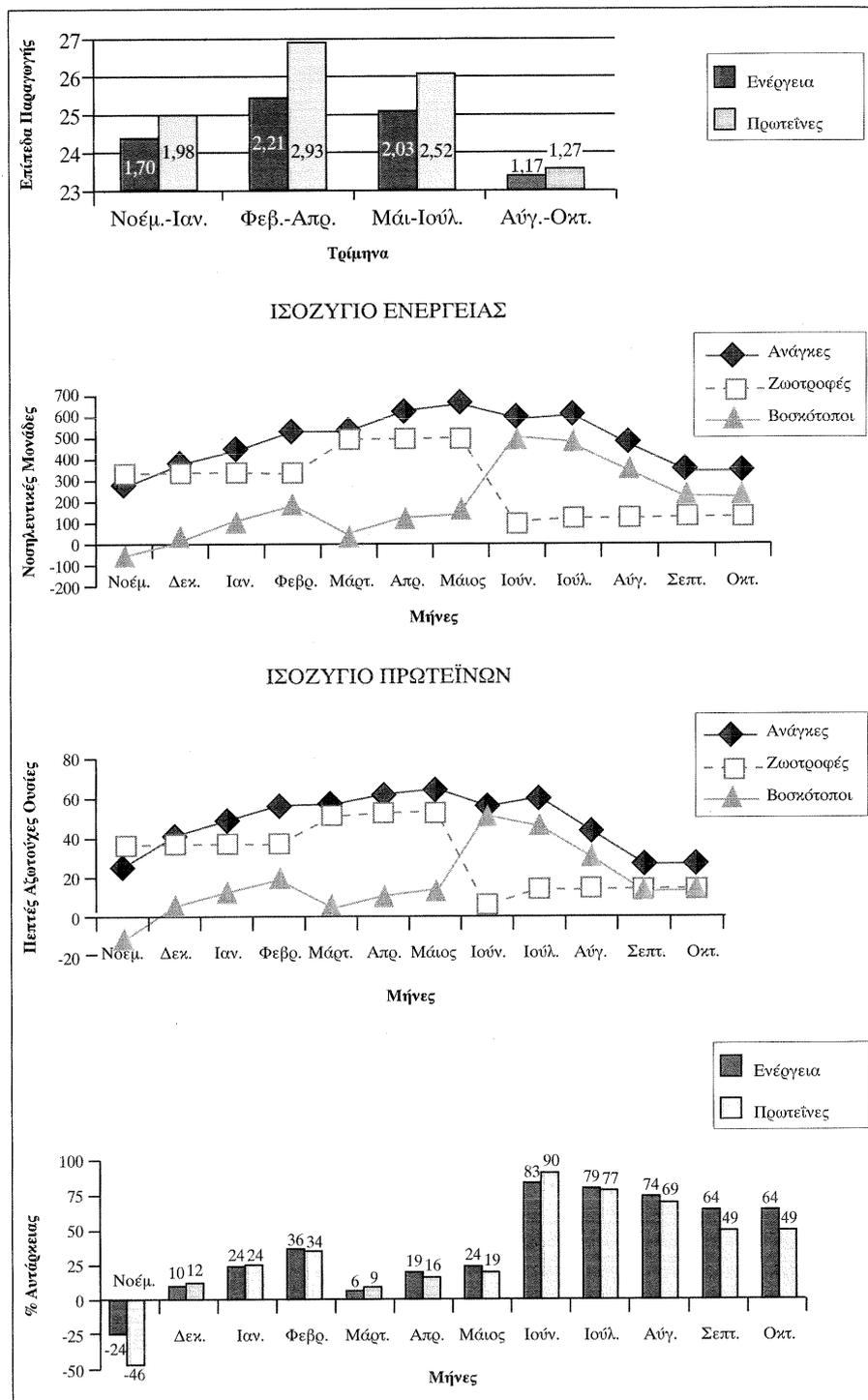
- η αρχή της συνέπειας που υπονοεί ότι ο κάθε δρων έχει λόγους να κάνει αυτό που κάνει, τη δεδομένη στιγμή και στο συγκεκριμένο τόπο σύμφωνα με τους στόχους του.

Έναντι αυτής της «κατάτμησης» του συνολικού προβλήματος προς επίλυση, υιοθετήθηκε μια *συνθετική και συμμετοχική επιστημονική προσέγγιση* όπου οι επιμέρους πρωταγωνιστές πρέπει να τοποθετηθούν και να συναινέσουν κατά τρόπο ώστε να μπορέσουν να προχωρήσουν από κοινού σε βελτιώσεις/αλλαγές του υπάρχοντος κτηνοτροφικού συστήματος. Διαφορετικά, αυτό που συνήθως συμβαίνει είναι η κάθε ομάδα να «ενοχοποιεί» τους άλλους σε ένα φαύλο κύκλο που επιτείνει την κρίση: οι υπηρεσίες κατηγορούν τους κτηνοτρόφους ότι δεν ακούν τις συμβουλές τους, οι κτηνοτρόφοι τους κτηνίατρους ότι δεν επισκέπτονται τακτικά τη μονάδα τους, οι περιβαλλοντολόγοι τους κτηνοτρόφους ότι καταστρέφουν τα βοσκοτόπια, κ.ο.κ.

Μεθοδολογία και φάσεις της έρευνας

Α' Φάση: Διάγνωση της υφιστάμενης κατάστασης και των αλλαγών (diagnostic)

Αφορά στην κατανόηση της υφιστάμενης κατάστασης και των αλλαγών τόσο της κτηνοτροφίας-σύστημα όσο και των σχέσεων και

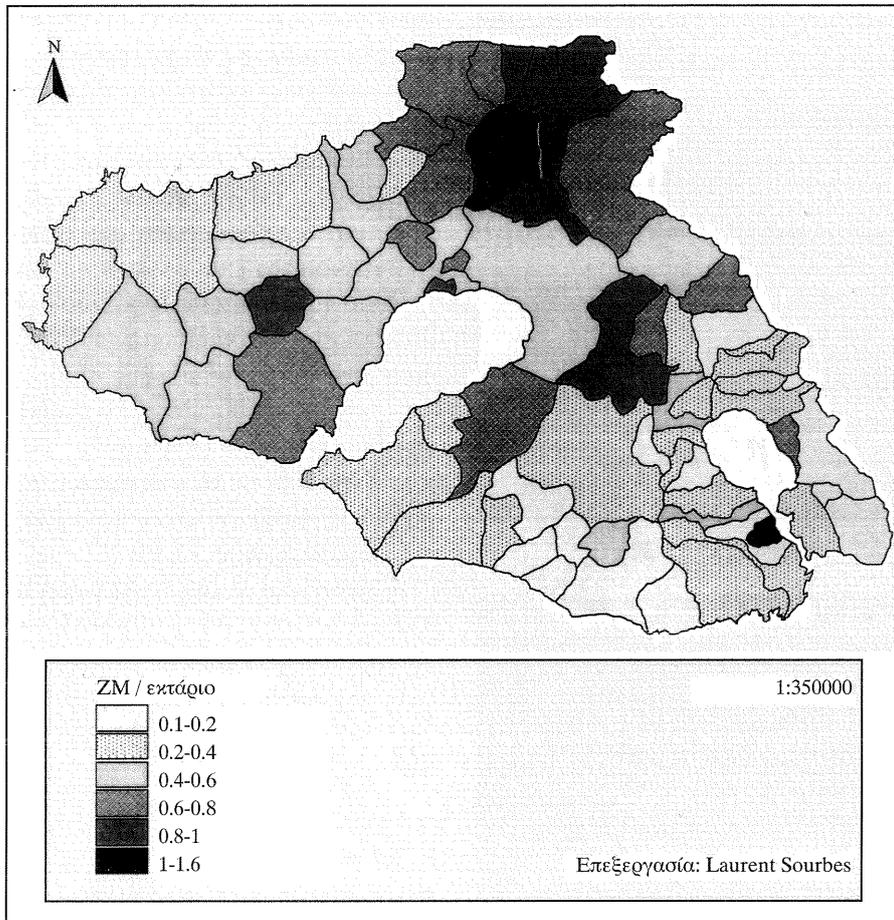
Διάγραμμα 1.
Παράδειγμα δεικτών διατροφής (περίοδος 1997-1998, κοπάδι αρ. 8)

διασυνδέσεων μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων στον κτηνοτροφικό και ευρύτερο αγροτικό χώρο.

Περιλαμβάνει την ανάλυση της διαχρονικής εξέλιξης (μεταπολεμική

και περίοδος) και της υφιστάμενης κατάστασης της κτηνοτροφίας-σύστημα:

- στο μικρο-τοπικό επίπεδο της κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης της

Χάρτης 1.

Βοσκοφόρτωση (ζωϊκές μονάδες/εκτάριο) ανά ΟΤΑ στη Λέσβο, 1991

περιοχής έρευνας (οργάνωση της εκμετάλλευσης, διαφοροποίηση)·

– σε μέσο-περιφερειακό επίπεδο (δημογραφία, οικονομία, συστήματα αγροτικής παραγωγής, μεταποίηση, υπηρεσίες εφαρμογών και τεχνικής κατάρτισης)·

– στο μακρο-εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο (αγροτικές - περιφερειακές πολιτικές και φορείς παρέμβασης).

Β' Φάση: Επιλογή και ανάλυση του «κρίσιμου αντικειμένου»

Από μόνη της η έννοια του «κρίσιμου αντικειμένου» (objet critique, critical objective) δηλώνει κρίση: την κρίση του προηγούμενου παραγωγικού και διαχειριστικού συστή-

ματος και την άμεση ανάγκη περάσματος σε ένα νέο. Ο κτηνοτρόφος θα πρέπει να αναζητήσει νέες μορφές ή τρόπους σύζευξης του παραγωγικού του συστήματος με τις διαφορετικές συνιστώσες ενός διαρκώς μεταβαλλόμενου, και ως εκ τούτου αβέβαιου, αγροτικού περιβάλλοντος.

Τα στοιχεία της διαγνωστικής φάσης έδειξαν ότι η αναδιοργάνωση των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων προσδιορίζεται από δύο βασικά «κρίσιμα αντικείμενα»:

– *Τις αλλαγές στην αξιολόγηση των χαρακτηριστικών των προϊόντων.*

Το γάλα ως πρώτη ύλη, για παράδειγμα, αξιολογείται διαφορετικά από τον κτηνοτρόφο, τον τυροκόμο,

τον κτηνίατρο, τους καταναλωτές (τυριά βιομηχανικής παραγωγής ή προστατευόμενης ονομασίας προέλευσης που ανταποκρίνονται σε διαφορετικά καταναλωτικά πρότυπα και ενσωματώνουν λιγότερο ή περισσότερο τις τοπικές παραδόσεις).

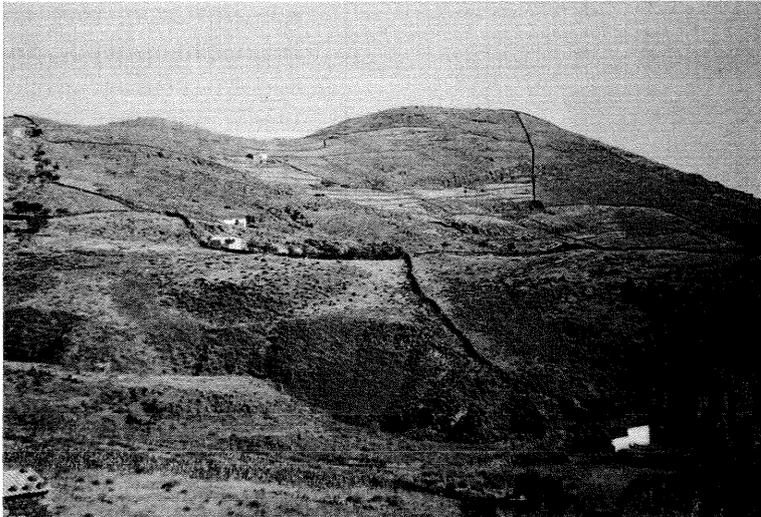
– *Τον πολλαπλασιασμό και τη διαφοροποίηση των προκλήσεων και συγκρούσεων στο χώρο.*

Η οικειοποίηση και διαχείριση του χώρου στις μειονεκτικές –και όχι μόνο– ζώνες αποβαίνει ένα κρίσιμο ζήτημα που συνδέεται με πολλαπλά φαινόμενα: μείωση και γήρανση του αγροτικού πληθυσμού, διαφοροποίηση αγροτικών δραστηριοτήτων (ιδιαίτερα αγροτουρισμός και υπηρεσίες), αυξανόμενη ζήτηση για τοπικά προϊόντα ποιότητας, νέες λειτουργίες του χώρου (οικιστική, τουρισμού και αναψυχής, περιβαλλοντική κ.ά.), νέοι εταίροι και φορείς διαχείρισης, διευρυμένες αρμοδιότητες της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Γ' Φάση: Κατασκευή εργαλείων (παραδοτέα υλικά της έρευνας)

Η ανάλυση των κρίσιμων αντικειμένων κατά περιοχή έρευνας επέτρεψε τη διεξοδική διερεύνηση των ανασταλτικών παραγόντων και των περιορισμών για την αναδιοργάνωση-διαφοροποίηση των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων (φυσικοί παράγοντες, επίπεδο τεχνικών και οργάνωσης της εκμετάλλευσης, υποδομές, θεσμικό πλαίσιο, κ.ά.).

Η κατασκευή των εργαλείων είχε στόχο τη συστηματοποίηση και τυποποίηση των στοιχείων αυτών (τοπικές βάσεις δεδομένων) και, στη συνέχεια, να βοηθήσει στη βελτίωση/αλλαγή των πρακτικών και αντιλήψεων μέσα από την επιλογή κατάλληλων μοντέλων διαχείρισης/ανάπτυξης που θα συνδυάζουν

Υποβαθμισμένα βοσκοτόπια και ξερολιθιές στην Ερεσσό Λέσβου

Κοπάδι προβάτων, Ερεσσός Λέσβου

Μάζεμα κοπαδιού, Άγρα Λέσβου

την επιστημονική γνώση με την τοπική εμπειρία και τεχνογνωσία.

Τα εργαλεία αυτά ήταν κατά περίπτωση:

– *εγχειρίδια εκπαίδευσης και κατάρτισης, οδηγοί καλών πρακτικών και ενημερωτικά φυλλάδια (οργάνωση της εκμετάλλευσης, λειτουργία βιοτεχνικών τυροκομείων, κατάρτιση ολοκληρωμένων σχεδίων αγροτικής ανάπτυξης κ.ά.)*

– *οπτικοακουστικά μέσα (video, εξειδικευμένες εφαρμογές GIS κ.λπ.) σχετικά με τα συστήματα παραγωγής, διαχειριστικές πρακτικές και οργάνωση του χώρου*

– *λογισμικά (software) συστηματοποίησης και επεξεργασίας βάσεων τοπικών δεδομένων, γενικές βάσεις πληροφοριών σχετικά με την κτηνοτροφία και την αγροτική πολιτική.*

2. Η μελέτη περίπτωσης: πρακτικές της προβατοτροφίας και διαχείριση κτηνοτροφικών πόρων στη Λέσβο

Η διαγνωστική φάση: Εξέλιξη και δυναμική των προβατοτροφικών συστημάτων στη Λέσβο

Η προκαταρκτική έρευνα πεδίου με την εφαρμογή ερωτηματολογίων σε κτηνοτρόφους των τριών εντοπισμένων κτηνοτροφικών ζωνών και τις συνεντεύξεις σε προνομακούς συνομιλητές (υπηρεσίες, ΟΤΑ, συνεταιρισμούς) έδειξε ότι:

Α. ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Το νησί της Λέσβου (1.635 χλμ², 87.600 κάτ. το 2001) παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά της εξέλιξης και δυναμικής των ορεινών και μειονεκτικών ζωνών της μεσογεια-

κής Ευρώπης: κατάρρευση των παραδοσιακών γεωργοκτηνοτροφικών συστημάτων παραγωγής μεταπολεμικά, έντονη αγροτική έξοδος, εγκατάλειψη των ετήσιων καλλιεργειών και πέρασμα των χαμηλής γονιμότητας γεωργικών εκτάσεων σε κτηνοτροφική χρήση, εκτατικοποίηση των συστημάτων κτηνοτροφικής παραγωγής με παράλληλη αύξηση του ζωικού κεφαλαίου που συνδέεται με τις πολλαπλές ευρωπαϊκές επιδοτήσεις, πίεση στα κατά κανόνα χαμηλής βοσκοϊκανότητας βοσκοτόπια. Στη Λέσβο ο αριθμός των προβάτων αυξήθηκε κατά 59% την περίοδο 1971-1991, ξεπερνώντας σήμερα τα 265.000 ζώα. Τα βοσκοτόπια καλύπτουν 62.770 εκτάρια, δηλ. 38% της νησιωτικής έκτασης.

Β. ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗΣ ΕΠΕΚΤΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΒΑΤΟΤΡΟΦΙΑ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ

Υποβάθμιση βοσκοτόπων. Η αύξηση της βοσκοϊκανής πίεσης στα ιδιαίτερα φτωχά βοσκοτόπια του νησιού (άγονα και επικλινή εδάφη, βραχώδεις εκτάσεις, μακία και φρυγανική βλάστηση) οδηγεί στην περαιτέρω υποβάθμιση της ποιότητάς τους και τη μείωση των παραγωγικών τους δυνατοτήτων: διαρκής μείωση της παραγόμενης πώδους βιομάζας, επικράτηση ξυλωδών φυτικών ειδών (ιδιαίτερα της αστοιβής - *Poterium Spinosum*). Οι τεχνικές μέθοδοι που προτείνονται από τις υπηρεσίες για τη βελτίωση των βοσκοτόπων (απομάκρυνση της αστοιβής με μηχανικά ή χημικά μέσα, σπορά σανοδοτικών φυτών, λίπανση, ελεγχόμενη φωτιά) φαίνεται δύσκολο να εφαρμοστούν, γιατί είναι πολύ δαπανηρές, τεχνικά πολύπλοκες ή περιβαλλοντικά επι-

σφαλείς (π.χ. διάβρωση εδαφών με την καταστροφή της ανεπιθύμητης ακανθώδους βλάστησης).

Το ζήτημα της διατροφής. Η έλλειψη τοπικά παραγόμενων ζωοτροφών οδηγεί τους κτηνοτρόφους στη μαζική εισαγωγή ζωοτροφών με συνέπεια την ιδιαίτερη επιβάρυνση του κόστους παραγωγής. Επίσης, η χορήγηση «έξω-τοπικών» ζωοτροφών δημιουργεί τον κίνδυνο απώλειας της «ειδικής ποιότητας» των παραγόμενων προϊόντων, όπως τα τυριά προστατευόμενης ονομασίας προέλευσης (λαδοτύρι Μυτιλήνης και φέτα Μυτιλήνης), η ποιότητα και η φήμη των οποίων βασίζεται στους τοπικούς πόρους (βοσκοτόπια, φυλές ζώων, συνταγές τυροκομίας), δηλ. «στο δεσμό με τον τόπο προέλευσης».

Επιλογή του κρίσιμου αντικείμενου

Η διαγνωστική φάση ανέδειξε ως βασικά στοιχεία της κρίσης του υφιστάμενου κτηνοτροφικού συστήματος τη συνεχή υποβάθμιση των βοσκοτόπων και το μη ισορροπημένο σιτηρέσιο του ζωικού κεφαλαίου (παρεχόμενες πρωτεΐνες - ενέργεια). Τα φτωχά βοσκοτόπια και η μεγάλη ανεπάρκεια ιδιοπαραγόμενων ζωοτροφών οδηγούν στην υπερβόσκηση. Παράλληλα, η προσφυγή των κτηνοτρόφων στη μαζική εισαγωγή ζωοτροφών και η επιλογή του σιτηρεσίου εμπειρικά και με βάση το κόστος των επιμέρους ζωοτροφών (και όχι τις διατροφικές αξίες) οδηγούν στη μη ισορροπημένη διατροφή των ζώων.

Η βελτίωση των κτηνοτροφικών πρακτικών, και ιδιαίτερα της διατροφής των κοπαδιών, σε συνδυασμό με μια ήπια διαχείριση του κτηνοτροφικού χώρου, αποτέλεσαν τα «κρίσιμα αντικείμενα» της έρευνας στη Λέσβο.

Αποτελέσματα της έρευνας: κατασκευή εργαλείων και πρώτη εφαρμογή

Η ερευνητική ομάδα με τη συνεργασία των τοπικών φορέων προχώρησε στην κατασκευή 3 εργαλείων, από τα οποία παρουσιάζονται τα δύο τελευταία:

- ένα βίντεο ενημέρωσης/εμπύκωσης των κτηνοτρόφων σχετικά με τα προβλήματα και τις δυνατότητες βελτίωσης της κτηνοτροφίας του νησιού στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής πολιτικής·

- μια τοπική βάση δεδομένων σχετικά με τη βοσκοϊκανότητα των βοσκοτόπων εκτάσεων και τη δυνατότητα βελτίωσης των διαχειριστικών πρακτικών·

- ένα απλό λογισμικό (software) οργάνωσης και διαχείρισης της κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης με έμφαση στη διατροφή του κοπαδιού.

Α. ΤΟΠΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΒΟΣΚΟΪΚΑΝΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΒΟΣΚΟΤΟΠΩΝ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ

Βασικό στοιχείο της κτηνοτροφικής κρίσης για το οποίο όλοι οι τοπικοί φορείς συμφωνούν είναι η διαρκής υποβάθμιση των βοσκοτόπων. Οι κτηνοτρόφοι έχουν επίγνωση ότι επιβαρύνουν τα βοσκοτόπια, όμως ισχυρίζονται ότι δεν έχουν εναλλακτικές δυνατότητες (στενότητα βοσκοϊκανού χώρου, τεχνική-οικονομική ανεπάρκεια). Οι γεωπόνοι-εφαρμοστές δηλώνουν αδυναμία βελτίωσης των βοσκοτόπων λόγω έλλειψης χρηματικών πόρων αλλά και τεχνολογίας προσαρμοσμένης στα τοπικά δεδομένα.

Πρακτικά, το εργαλείο αυτό δίνει τη δυνατότητα επιλογής ενός μοντέλου διαχείρισης που μπορεί να συνδράμει στη βελτίωση των βοσκοτόπων μέσα από τη βελτιώ-

ση/αλλαγή των υφιστάμενων διαχειριστικών πρακτικών κτηνοτρόφων και υπηρεσιών (εργαλείο βοήθειας στη διάγνωση και την επιλογή).

Η πιλοτική εφαρμογή στη δυτική Λέσβο έδειξε πολύ συνοπτικά ότι η παραγωγή βιομάζας ποωδών είναι σημαντικά ψηλότερη στην προστατευόμενη περιοχή έναντι της ελεύθερης στη βόσκηση. Σε αντίθεση με την εμμογή –συχνά– των κεντρικών αρμόδιων υπηρεσιών, η σπορά λειμώνων φυτών δεν βελτιώνει ουσιαστικά την παραγωγή βιομάζας λόγω των δυσμενών γεωκλιματικών συνθηκών.

Β. ΑΠΛΟ ΛΟΓΙΣΜΙΚΟ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ

Πρόκειται για ένα εργαλείο που καταγράφει, συστηματοποιεί και τυποποιεί (modélisation) –για πρώτη φορά στο νησί– τις πρακτικές των κτηνοτρόφων όσον αφορά στη διαχείριση του κοπαδιού, δίνοντας έμφαση στο διατροφικό σύστημα που αποτελεί ένα από τα κρίσιμα ζητήματα της λεσβιακής προβατοτροφίας.

Βασική άποψη για την κατασκευή του εργαλείου ήταν ότι θα πρέπει να ενσωματώνει αφενός τις πρακτικές των κτηνοτρόφων και αφετέρου τις επιστημονικές-ζωοτεχνικές γνώσεις. Κατ' αυτό τον τρόπο οι προτεινόμενες αλλαγές/βελτιώσεις των διαχειριστικών πρακτικών και του σιτηρεσιού δεν θα αλλάζουν δραματικά τις για χρόνια ακολουθούμενες πρακτικές των κτηνοτρόφων, τόσο σε κόστος όσο και σε σύνθεση χρησιμοποιούμενων ζωοτροφών.

Η πρώτη εφαρμογή του εργαλείου σε κτηνοτροφικό συνεταιρισμό με τη συνεργασία τριών ερευ-

νητών, του νομοκτηνιάτρου και μικρής ομάδας κτηνοτρόφων έδειξε –πέρα από κάθε προσδοκία της ερευνητικής ομάδας– ότι: Οι κτηνοτρόφοι είδαν, ο καθένας σε σχέση με τις διαχειριστικές πρακτικές του κοπαδιού του, τις εσφαλμένες αντιλήψεις/επιλογές τους και τις δυνατότητες βελτίωσης των αποδόσεων του κοπαδιού τους μέσω της εξισορρόπησης της διατροφής και της βελτίωσης της διαχείρισης της εκμετάλλευσής τους. Οι εφαρμοστές-κτηνιάτροι έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το εργαλείο αυτό γιατί τους παρέχει γρήγορα, εύκολα και με απλή τεχνολογία μέσα για την παροχή συμβουλών, εμπύχωσης και παρακολούθησης: βάση τοπικών δεδομένων, τεχνικούς και οικονομικούς δείκτες της εκμετάλλευσής για κάθε ζώνη κ.ά.

Συμπερασματικά, η έρευνα DIVOR-DEF, πέρα από τον καθαρά επιχειρησιακό της χαρακτήρα (κατασκευή εργαλείων), βοήθησε στην κατανόηση της κοινωνικής οργάνωσης του χώρου μέσα από τις πρακτικές των παραδοσιακών χρηστών (κτηνοτρόφων) και τις προκλήσεις/συγκρούσεις που δημιουργούν οι νέες δραστηριότητες-λειτουργίες-προϊόντα του αγροτικού χώρου. Στο πλαίσιο της νέας αυτής πολυπλοκότητας, κτηνοτρόφοι και υπηρεσίες εφαρμογών και ανάπτυξης καλούνται να προσαρμοστούν αλλά και να συνομιλήσουν για την από κοινού αναζήτηση τρόπων δράσης. Τα εργαλεία «βοήθειας στη διάγνωση και την επιλογή της λύσης», βασιζόμενα στις πρακτικές και αντιλήψεις των τοπικών δρώντων, διευκολύνουν ακριβώς το «άνοιγμα του διαλόγου» προσπαθώντας να προτείνουν ρεαλιστικές και προσαρμοσμένες στα τοπικά δεδομένα λύσεις μέσα από τη συναίνεση, στη

θέση της σύγκρουσης, μεταξύ των επιμέρους πρωταγωνιστών του κτηνοτροφικού και ευρύτερου υπαίθριου χώρου.

Η ταυτότητα της έρευνας

Η έρευνα DIVOR-DEF με τίτλο «Diversification et réorganisation des activités productives liées à l'élevage dans les zones défavorisées» χρηματοδοτήθηκε από το ευρωπαϊκό πρόγραμμα FAIR3-CT96 και ολοκληρώθηκε τον Ιούλιο του 2000 (διάρκεια: 3 χρόνια). Γενικός συντονιστής της έρευνας ήταν το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Γεωργικής Οικονομίας, και συμμετείχαν οι ακόλουθες ομάδες: Πανεπιστήμιο Αιγαίου (Μυτιλήνη), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (Εργαστήριο Αγροτικού Χώρου, Βόλος), Αρχιπέλαγος (Κεφαλονιά-Ιθάκη), ANKA (Αναπτυξιακή Καρδίτσας), Ινστιτούτο Γάλακτος-ΕΘΙΑΓΕ (Ιωάννινα), INRA (Avignon), INRA (Toulouse), INRA (Corte), Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Madrid), Scottish Agricultural College (Edinburgh), Università di Catania.

Η σύνθεση της ομάδας έρευνας της Λέσβου με φορέα υλοποίησης το Πανεπιστήμιο Αιγαίου ήταν: Θ. Ανθοπούλου (επιστ. υπεύθυνη), F. Vallerand (INRA και Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Χ. Γιούργα (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Περιβάλλοντος), Α. Λούμου (Πανεπιστήμιο Αιγαίου), Γ. Τσακίρης (Διεύθυνση Κτηνιατρικής) και οι υποψήφιοι διδάκτορες L. Sourbes, E. Πολυχρονάκη, Μ. Κουλούρη.

Συνεργαζόμενοι τοπικοί φορείς: Διεύθυνση Κτηνιατρικής Νομαρχίας Λέσβου, ΑΔΕΜ, Ίδρυμα Σημαντήρη, Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών, δίκτυο 28 κτηνοτρόφων.